

With the cumulative function 'one more function is closely connected - directly managing, directing, influencing, and, in a certain way, bringing up, forming a person. We named it directive' [1]. To exemplify **the directive function** the following proverbs can be given: *Never say die; Look before you leap; Don't cry out before you are hurt; Let every tailor stick to his goose*; etc.

The summarizing function of a phraseological unit consists in the fact that it may serve as a short resume of the previous statement, e. g.: *that's flat* (coll.) meaning 'it is definitively solved, resolutely and irrevocably': *Well, I will not marry her: that's flat*(G. B. Shaw). The summarizing function in a context is characteristic of many proverbs, e. g.: *Ill gotten, ill spent; In for a penny, in for a pound; After supper, mustard; As the call, so the echo; All's well that ends well*; [6].

The pragmatic character is also revealed in **the evaluative function**. A kind of the pragmatic function is **the contact-establishing function** consisting in creation of an easy dialogue between the author and the reader or the listener, and also among the characters themselves, e. g.: *Introducing a luxury car that will not take you for a ride* (The New Yorker). The given advertising heading concerns a car, and two meanings of the phraseological unit 'take smb for a ride' are played up - 1) to kill, finish off smb; 2) to inflate, deceive smb.

Interjectional phraseological units can carry out **the compensatory function** which is realized in the description of strong sincere emotional experience, affect, when one's speech is complicated and an interjectional phraseological unit is the only content of the whole remark [5], e. g.: *oh dear* meaning 'my God': *Jimmy: They did not say much. But I think she's dying. - Cliff: Oh, dear* (J. Osborne).

The text-building function / context-building function is characteristic of phraseological units in their context realizations. For the first time the question concerning text-building functions of phraseological units was raised by Irina I. Chernysheva [9]. The proposition that phraseological units can serve a binding means of not only contexts, but also of context fragments seems relevant. This function has a diverse embodiment.

e. g. 1: *Nina: You cannot do that to Sam. - Darrell (savagely): Like hell I cannot* (E. O'Neill). A phraseological unit 'like hell' connects both remarks.

In texts of various types phraseological units carry out various functions – descriptive, characterizing, terminological and others.

All functions considered above are usual. Occasional functions based on the usual ones are characteristic of phraseological units in the context when occasional changes take place: the function of additional sense, the weakening function or the function of specification of meaning, etc. Functions often cross in statements. The interaction of functions is characteristic of idioms[3], e. g.:

Like a shot – 1) quickly, promptly, at full speed; 2) instantly, at once; 3) very willingly, with pleasure. The following functions are evident here: 1) the intensity function; 2) the expressively-figurative function; 3) the function of speech compression.

Literature:

1. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. 3-е издание, испр. и доп. – М., 1983
2. Гаврин С. Г. Фразеология современного русского языка. – Пермь, 1974.
3. Коваленко В. В., Ануфриева М. А., Федулёнок Т. Н. Константные и вариативные функции ФЕ// Актуальные проблемы германистики, романистики и русистики – Екатеринбург: УрГПУ, 2010
4. Кунин А. В. Курс фразеологии современного английского языка: Учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз. 2-е издание, перераб. – М.: Высшая школа, 1996
5. Полищук Н. В. Номинативный статус междометных фразеологических единиц современного английского языка и особенности их контекстного употребления: Автореф. дис. канд. филол. наук. – М., 1988
6. Федулёнок Т. Н. Стилистическая валидность фразеологической апокопы// Стилистика и теория языковой коммуникации – М., 2005

7. Федулєнкова Т. Н. Фразеологическая компрессия (на материале современного английского языка)/ Московский пед. гос. ун-т, Москва, 2001
8. Федулєнкова Т. Н. Функциональное развитие коммуникативных фразеологических единиц в современном английском языке// Актуальные проблемы семантики, лингвистической типологии и лингводидактики – М.: Московский пед. гос. ун-т, 1998
9. Чернышева И. И. Текстобразующие потенции фразеологических единиц// Лингвистика текста – М., 1974
10. Fedulenkova T. Phraseological abstraction// Cross-Linguistic and Cross-Cultural Approaches to Phraseology – Arkhangelsk, 2009

КЫРГЫЗСТАНДА ДИНИЙ МЕКТЕПТЕРДИН БИЛИМ БЕРҮҮДӨГҮ ЭЭЛЕГЕН ОРДУ

Айтиева Г. А. ОГПИ

Кыргыз мамлекетинин аймагы кээде айрым бөлүктөргө ажырап, кыргыздар жашаган бардык аймакты дээрлик камтый албаган. Ошондуктан кыргыз мамлекетинин тарыхын коңшу мамлекеттердин тарыхынан ажыратып кароо кыйын. Кокон хандыгынын мезгилинде Кыргызстанда эски патриархалдык феодалдык мамиле сакталган.

Кыргыздардын арасында ислам дининин кеңири таралышында өзбек, тажик молдолору, эшен-кожолору, дервиштер, жергиликтүү кыргыз феодалдары чоң роль ойногон. Алар мечит, медреселерди курушкан жана мазарларды калыбына келтиришкен. Түркстанда көптөгөн диний мектептер иштеген.

XVI-XVII кылымдардагы тарыхый булактарда кыргыздарды “каапыр да эмес, мусулман да эмес”[1],-деп келишсе, ал эми XVIII кылымдан баштап, Түштүк Кыргызстандын Кокон хандыгынын басып алышы менен ислам дининин таасири күчөгөн. Мамлекеттик түзүлүш дайыма жылышта, өзгөрүүдө жана өсүүдө болгон эмес. Эски система жоюлуп, анын ордуна жаңылары пайда болгон. Кыргыз мамлекетинин аймагы кээде айрым бөлүктөргө ажырап, кыргыздар жашаган бардык аймакты дээрлик камтый албаган. Ошондуктан кыргыз мамлекетинин тарыхын коңшу мамлекеттердин тарыхынан ажыратып кароо кыйын. Кокон хандыгынын мезгилинде Кыргызстанда эски патриархалдык феодалдык мамиле сакталган. Бул мезгилде Кыргызстанда ислам дини кеңири таралган. Түштүк Кыргызстандын эли Кокон хандыгынын курамында 1742-жылдан 1876-жылга чейин 134 жыл, Түндүк Кыргызстандын эли 1825-жылдан 1863-жылга чейин 38 жыл болгон. [5] Кыргыздардын арасында ислам дининин кеңири таралышында өзбек, тажик молдолору, эшен-кожолору, дервиштер, жергиликтүү кыргыз феодалдары чоң роль ойногон. Алар мечит, медреселерди курушкан жана мазарларды калыбына келтиришкен. Түркстанда көптөгөн диний мектептер иштеген.

Мусулман дүйнөсүндө “мектеп” деген сөз жазганды үйрөнүүчү жай, ал эми “медресе” мусулмандардын диний укуктары, милдеттери, шариат, ислам дини жөнүндөгү маселелер боюнча лекция угуучу жай дегенди түшүндүрөт.

Мектеп, медреселер VII кылымда арабдарда пайда болуп, адегенде мечиттердин алдында ачылган. Кийинчерээк мечиттердин алдында дин факультеттери түзүлгөн. Мисалы, X кылымда Каирдеги Аль-Азхар мечитинин алдында, Меккедеги мусулмандар сыйынуучу жерде – Каабада, андан кийин атайын молдолор жашай турган өжүрөлөрү, лекция өтүлүүчү дарс канасы бар атайын курулган имараттар – “медресе” деп аталган. Медресе Чыгыш өлкөлөрүндө диний жогорку окуу жайга айланган. В. В. Бартольд мектептин 2 түрүн көрсөткөн:

1. Мектеп-башталгыч билим берүүчү диний окуу жай;
2. Медресе – жогорку билим берүүчү диний окуу жай [3]. Мектеп-медреселер жалпысынан 5 баскычка бөлүнгөн:

1. Башталгыч билим берүүчү мектеп – бул жерден балдар арабча жазганды жана шар окуганды үйрөнүшкөн;
2. Андан жогорку баскычта “кары-хандар” мектеби турган. Алар 30 парадан (бөлүмдөн) турган Курандын текстин жатка билип, мазмунун толук түшүнгөндөр;
3. “Дала-иль-хайраттар” – пайгамбарлар жөнүндө баяндалган диний китептерди окуп чыккандар;
4. Орто медреседен билим алгандар. Бул жерден Куран менен шариатты толук өздөштүрүп чыгышкан;
5. Жогорку медреседен билим алгандар – бул окуу жайда ислам дининин философиялык негизин, география, математика, риторика, логика, физика, астрономия, медицина жана башка илимдерди үйрөнүшкөн. [6]

Ислам дининин Аравиядан Чыгышка жана батышка таралышы менен мектеп, медреселердин саны өскөн. Өзгөчө алгачкы баскычы болгон мектеп окуусу отурукташкан элдерде көп болгон. Мечиттер ар бир айыл-кыштактарда болуп, шаарларда болсо квартал, көчө сайын курулган. [5] Түштүк Кыргызстанда мечит, медреселер XIX кылымдын II жарымынан баштап көбөйгөн [6]. Мечит, медреселер кыргыздардын арасынан да колунда бар, кеңири таанылган адамдардын демилгеси менен алардын өз каражаттарына курулган. Мурда кыргыздар башка мусулман элдери сыяктуу эле балдарын диний мектептерде окутушкан. [7] Бул мектептерде балдарга башталгыч билим берилип, көбүнчө араб, фарс, түркий тилдеринде жазганды, шар окуганды, Курандан үзүндүлөрдү жаттоону үйрөтүп, диний гана билим берген. [8]

Мечит – мусулмандар сыйынуучу жай, ошондой эле элди динге үгүттөө, диний илимдер боюнча сабак өтүү үйү болуп эсептелген. Ар бир мечитте, мечиттин негизги элементтери болгон мийраб (михраб-Кааба тарапты – “кыбыланы” көрсөтүүчү дубалдагы атайын оюк), минбар (азанчынын, диний үгүтчүнүн атайын орду), китеп сактаган бөлмө же орун, мусулман ырасмы-жөрөлгөлөрүн аткаруу үчүн атайын бөлмөлөр болгон. Мечиттин ичине килем же таар төшөлүп, келгендер кепичин улагага чечип киришкен. Мечиттер өз алдынча бир нече категорияларга бөлүнгөн. Көпчүлүк мечиттерде атайын мунаралар болуп, андан азанчылар азан чакырып, элди намазга чогулткан. Мындай мечиттерде көп сандаган мусулмандар Курман айт, Орозо айт жана башка ыйык күндөрү азыркыдай чогуу намаз окушкан. Булар намазгох, идгох, мусалла мечиттери деп аталган. Дагы бир түрү “жума мечиттери”. Жума мечиттеринде мусулмандар жума сайын чогуу намаз окушуп, имамдын ислам тууралуу насаатын угушкан.

Мечиттер көпчүлүк учурда базарда иштеген кол өнөрчүлөр, соодагерлер жана базарга келген мусулман эли беш убак намазын үзбөй окуусу үчүн шаарлардагы базарлардын ортосунда курулган. [5]

XIX кылымдын II жарымында мечиттердин бардык түрлөрү Түштүк Кыргызстандын аймагында да кеңири кездешкен. Мисалы, Араб мамлекеттерине белгилүү болгон Сулайман тоосу шаардын Батыш тарабында жайгашкан. Аскалуу Сулайман тоосунун узундугу – 1600 метрден көп, туурасы 85-130 метр, бийиктиги 100-130 метр, деңиз деңгээлинен 1106 метр бийиктикте турат. Римдеги Капитолия тоосуна салыштырганда Сулайман тоо алда канча бийик жана кооз. Ошондой эле ал ыйык тоо экинчи Мекке деп эсептелет. Жылына орто эсепте миллиондон көп адамдар тоого сыйынганы келишет. [9] Сулайман тоонун ыйыктыгынан биз карап жаткан мезгилде мечит, медреселер өзгөчө көп курулган. Алсак, Ош шаарынын өзүндө эле 150 дөн ашык мечит иштеген. Сулайман тоосунун айланасында Абдулла хандын Рабаты деп аталган мечит менен Асаф Ибн Бурхия мазарынын мечиттери майрамдык да, жума да мечиттеринин ролун аткарган. Бул мечиттер бүгүнкү күнгө чейин сакталып, өз функцияларын аткарып келүүдө. Ал эми Ош шаарындагы катталган 154 мечиттин ичинен төртөө

1897-жылдагы Бүткүл Россиялык эл каттоонун маалыматы боюнча 9 жаштан 19 жашка чейинкилер калктын 18, 3 пайызын балдар, 17, 6 пайызын кыздар түзгөн. 1904-жылы бардык эркектердин саны 994940, аялдардын саны 842478, алардын ичинен 9 жаштан 19

жашка чейинкилери 187049 бала, 148276 кыз болуп, жалпы окуучулардын саны 335325 түзгөн. 1904-жылы алардын 34526 катталып, сабаттуулуктун 10, 2 пайызын же калктын 10, 1 пайызын түзгөн. 1900-жылкы маалымат боюнча областтагы 321 кыздардын мектебинде 2762 кыз билим алган. Ар бир кыздар мектебинде 14 төн кыз окуган.

Белгилей кетчү нерсе, айыл жерлеринде кыздардын мектеби аз кездешип, жүз мектепке бир же эки кыздар мектеби туура келген. Ал эми шаарларда болсо, болжол менен мектептердин төрттөн бир бөлүгүн түзгөн. Мындай мектептерде, айрыкча дин өкүлдөрүнүн, ири соодагерлердин кыздары окушкан. Мындан тышкары айыл-кыштактарда, шаарларда, аял-бүбүлөрдүн (хатун-биби) үйүндө да (билимдүү, сабаттуу аялдын) кыздар мектеби уюшулган. Аял бүбү кыздарга башталгыч билим берүү менен бирге ислам духунда тарбиялаган. [14] Бул мектептерде окуучу кыздардын кичинекей инилери да окушкан. Себеби, көпчүлүк ата-энелер мектеп жашына чейинки уулдарын аял кишинин колунан билим алса, тез жана жакшы өздөштүрөт деп эсептешкен. Бай соодагерлердин арасында кыздарын окутуу чоң жетишкендик деп эсептелген. Ошондуктан ири соодагерлер, дин кызматкерлери кыздарын аял бүбүнүн колунда окутууну зарыл деп эсептешкен. Анткени, алар кыздарын өздөрүнүн гана социалдык катмарындагы адамдарга турмушка чыгарышкан. Алардын балдар, кыздары да сабаттуу болушкан. Көпчүлүк аял-бүбүлөр имамдардын аялдары болушкан. Имамдар мечитте балдарды окутса, аял-бүбүлөр үйүндө кыздар менен жаш балдарга сабак өткөн.

Окуу курсу балдар мектебинде кандай болсо, аял-бүбүлөр мектебинде деле ошондой болгон. Бир гана айырмачылыгы бул мектепте араб тилиндеги диний мазмундагы китептерди көп өздөштүрүшпөстөн көбүнчө араб, фарс, түрк тилдериндеги поэтикалык чыгармаларды окушкан. [4] Эгерде мектептерде жалпы элдин балдары окуган болсо, шаарларда жана айылдарда аял-бүбүлөрдүн мектебинде көбүнчө дин кызматкерлери менен соодагерлердин кыздары окушкан. Мунун өзү эркек балдардын мектебине кыздар менен балдар аралаш окуган мектептерге салыштырмалуу колунда барларга таандык экенин көрсөтүп турат.

Диний окуу боюнча сабаты жоюлган бул аялдар эл арасында ислам окуусун жайылтышкан. Мисалы, чоң салтанат менен кыргыздар Чыгыш жаңы жылы – Ноорузду белгилешип, бири-бирине жакшылыкты, молчулукту, баардык жакшы нерселерди каалашып, бири-биринин күнөөлөрүн, таарынычтарын кечиришкен. Алар чогулушуп майрамдык тамак-көжө, сүмөлөк жасашып, ардактуу конокторду чакырышкан. [2] Түрк элдеринде жаз келгенде мусулмандардын жаңы жылы, “Нооруз” майрамын утурлап, жакшы ниеттер менен “сүмөлөк” жасашат. Аны даярдоонун, бышыруунун, бөлүштүрүүнүн өзүнүн эрежеси болот. Сүмөлөктү, негизинен аялдар даярдашкан. Ар бир сүмөлөк жасалган үйгө аял-бүбү чакырылып, анын катышуусу менен гана өткөрүлгөн. Аял-бүбү сүмөлөк болгон жерге чогулган аял затына түнү менен ислам окуусунан баяндап берип таң атырышкан.

Отурукташкан элдер сыяктуу эле тоолуу өрөөндөрдө да башталгыч билим берүүчү мектептер кеңири таралган. Мындай мектептер жергиликтүү молдолордун, байлардын, беделдүү адамдардын үйлөрүндө эле уюшулуп, өздөрүнүн тууган-уруктарынын, коңшу-колондорунун балдарын окутушкан.

Адабияттар:

1. Абрамзон С. М. Кыргызы и и хэтногенетические и историко-культурные связи. Ф., 1990. Асанканов А. А., Осмонов О. Дж. Кыргызстандын тарыхы (байыркы мезгилден бүгүнкү күнгө чейин). Б., 2000. Бартольд В. В. Киргизы. Исторический очерк. Соч. Т. 2., Ч. 1. М., 1963.
2. Бендриков К. Е. Очерки п оистории народного образования в Туркестане. М., 1960, Захарова А. Историко-архитектурные наследия города Ош (конец XIX– начале XX вв.) Ош, 1997. Малабаев Ж. М. Кыргыз мамлекетинин тарыхы. Б., 1999. 77-б.

3. Кочаров В. Т. Из истории народного образования в Туркестанском крае. Т., 1959. Иванов П. П. Очерки по истории Средней Азии (XVI середине XIX вв.) М., 1958. 8. "Русский Туркестан". 1902-жыл, 24-февраль
4. Рустанбеков Б. У., Чоротегин Т. К. Кыргыз тарыхы. Кыскача энциклопедиялык сөздүк. Ф., 1990.
5. . Токтогонов С. А. 3000 летие города Ош и вклад личности (история, экономика, культура, людские судьбы). Б., 1999.
6. Статистический обзор Ферганской области за 1900 год. Новый Маргалан. 1901г. 12. ЦГА РУ Ф. И. -19. оп. 1, ед. хр. . ЦГА РУ Ф. И. -19. оп. 1, ед. хр.
7. Наливкин В. П. Очерки быта женщин оседлого туземного населения Ферганской долины. Казань, 1886.

УДК: 94: 297

СУЛАЙМАН ТОО ОШ ШААРЫНДАГЫ ЗЫЯРАТ КЫЛУУЧУ ЫЙЫК ЖЕР

**Айтиева Г. ОГПИ,
Айтиева М. ОшМИЮ**

Хотя в духовной жизни кыргызского народа религиозная идеология, в частности, исламская религия не играла доминирующую роль, но священные места сыграли особое место в формировании и развитии духовной культуры кыргызского народа.

Saint places had a great role in the life Kyrgyz people in spite of religion ideology dominated contextually on the Islam religion.

Ош шаарынын \ч миё жылдык тарыхы Кыргызстандын тарыхында жана маданиятында белгил\ орунду ээлейт. Ош шары Ош областынын борбору болуп, Фергана ъръън\н\н т\шт\к чыгыш чет жакасында, Кичи Алай тоосунун т\нд\к этегиндеги Ош-Кара-Суут \зд\г\ндъ, деёиз деёгээлинен 700-1000 метр бийиктикте жайгашкан. [1, 123-б]

Ал эми Ош шаарынын так ортосунан орун алган айтылуу Сулайман-Тоосу шаардан 100-150 метр бийиктикте орун алган. Узундугу 1, 5 километр, ъзгъчъ т\з\л\ш\, жылма жана чукул ърлър\ менен къргънд\н къё\л\н ъз\нъ буруп турат. Белгил\ болгондой д\йнъдъ эки гана Ош шаары бар. Биринчиси ушул биз 3000 жылдыгын белгилеген ыйык шаарыбыз болсо, экинчиси Франциянын Т\шт\к-Батышындагы Гасконь провинциясындагы Ош шаары бар. Ошентип, биз жашап жаткан байыркы Ош шаарыбыз жън\ндъг\ маалыматтарды жазуу т\r\ндъг\ эскер\лърдъ IX-X кылымдардагы араб жана фарс жазмаларынан кездештир\гъ болот. Ал эми аты жън\ндъ азарынча уламыштар гана бар. Кандай к\ндъ болгондо дагы, Оштун аты сак урууларына байланыштуу экени айдан ачык. Ал эми сак уруулары байыркы кыргыз элинин бабалары экендигине, жалпы эле т\rк элине тиешел\ ат экендигинде талаш жок.

Д\йнъ ж\з\нъ белгил\ окумуштуулардын, саякатчылардын шаарыбыз тууралуу жазып калтырган маалыматтары бар. Андай улуу инсандардын катарына Ибн Хордадбек, аль Хамадани, аль Истахри, ибн Хаукал, ибн аль Факих, аль Мукаддаси, Йакути жана белгисиз автор калтырган «Чыгыштан Батышты карай д\йнън\н чектери» аттуу эмгектеринде кеёири берилген. Орто кылымдарда шаарыбыздан бир катар чыгаан инсандар: Али ибн Осман аль Оши, Омар ибн Мусса аль Оши, Мансур аль Оши жана анын балдары Имран, Масуд, Шейх-уль-ислам Насуриддин Абу Мухаммед ибн Сулейман аль Оши, Мухаммад ибн Али ибн Хамид Абу Абдуллах аль Оши ж. б. ислам динин жайылтуучу кър\н\кт\ аалымдар чыккан. [3, 47-б]

Алардын айрымдары ошол кездеги илимдин кайнаган борбору болгон Багдадка чейин барып билим алышкан. Али ибн Осмон болсо Чыгыш д'йн'с\н'ь Сиражиддин деген ысым менен белгил\ \ болуп, анын кол жазмасы 1827-жылы Калькуттада (Индия), 1915-жылы Англияда басылып чыккан. Кол жазманын т\п нускасы Багдадда сакталып турат.

Улуу моголдор династиясынын негиз салуучусу, акын, философ жана жоокер Захиридин Бабур 1496-97-жылдары Ошто жашап, бул тоону таё калаарлык сонун жер деп жазып, «Бара-Кух» - «Сулуу - Тоо» деп атаган. Сулайман тоосу, шаарды экиге б'ъл\п аккан Ак-буура дарыясы байыркы замандардан бери к'ьпч\л\кт\н к'ьё\л\н 'ьз\н'ь каратып келген. Шаар материалдык жана руханий байлыктарды алмашууда аймактар аралык маанил\ \ борбор болуп калган. Сулайман тоодо табыгый \ек\рл'ър, эс алуу жайлары к'ьп, д'ьб'ъл'ър, аскалар жана табигый аянттарга ушунчалык бай болгондугунан улам, ал жерде намаз окуу, жаратканга сыйынуу адат болуп калган. [5, 234-б] Сулайман – тоо чыгыш Ферганадагы ыйык жер деп эсептелет. Бул жерде байыркы заманда асманга, к\нг'ь, сууга, отко сыйынуунун издери сакталган. Ош шаары Кыргызстандын байыркы ири шаарларынын бири болуп калышына негизинен 3 фактор тактап турат:

1. Сулайман – Тоо Ош шаарынын 'ьзг'ьч'ь тарыхый жайы болуп саналат;
2. Ош шаары Орто Азиядагы мусулмандардын диний мекен жайынын борбору катары кызмат кылат;
3. Байыркы жана орто кылдымдарда Ош шаары Улуу жибек жолунда жайгашкан кербендердин негизги жолу болуп эсептелген.

Жогорудагы 2 фактор Сулайман тоонун тарыхы менен байланыштуу. 3-фактор Ош шаарынын географиялык жайгашуусуна байланыштуу. Жергиликт\ \ элдер Сулайман – Тоону «Сулайман-так» деп да аташат. Ар кандай мезгилдерде бул касиетт\ \ тоону т\рд\ \ аттар менен аташат. Тоонун «Сулайман-Так» деп аталып калышы кийинчерээк пайда болгон.

XV-кылымда жашап 'ьтк'ьн Сулайман Мази, тоонун бийиктигинен кооз к'ьр\нг'ьн Ош шаарына суктанып, анын т\шт\к-чыгыш чокусуна 'ьз\н'ь жайкы резиденция салдырган. Ал кезде Ош шаары тоонун т\б\н'ь чейин жеткен эмес. Ошол мезгилде эле Сулайман тоо мусулмандардын эё к'ьр\н\кт\ \ жайларынан болгон. Мусулмандар арасында XVIII-кылымда Сулайман пайгамбар тууралуу уламыштар кылымдардын т\пк\r\н'ьн чыгып, элдердин сезиминен бекем орун ала баштайт. Сулайман Мазинин аты унутулуп, анын резиденциясы «Сулайман -Тагы» деп аталат.

Сулайман пайгамбар жана библиядагы падыша Соломон булар чындыгында бир адам. Уламыш боюнча жиндер баш ийип, д\йн'ь кезип саякаттаганды жакшы к'ьрг'ьн Сулайман падышаны жиндер д\йн'ьн\н т'ьрт тарабына учуруп алып ж\r\шк'ьн. Бир жолу ал жан-ж'ьк'ьрл'ър\ менен Фергана ч'ьлк'ьм\н'ь учуп келип, Сулайман –Тоодо эс алат. Бул жерде баары ага жагат, бирок суунун жок экенин к'ьр\п, тоон\н \ст\н'ь мечит курдуруп, Алладан суу тилепалат. Ошентип, Ак-Буура жана ыйык Жаннат арык менен Жупас-арык пайда болот. Уламышта айтылгындай Сулайман падыша, б'ъл'ьк жайларга учуп кетсе да, тоодо Аллаанын касиети, анын чокуларында Сулайман падышанын бой т\з\л\ш\н\н элеси калган дешет. Белгил\ \ т'ьлч'ьмд'ь Сулайман–Тоонун аталышы, анын чокуларынын жомоктогудай кооздугу менен да байланыштуу. Жакшылап сарасептеп караганда, тоонун чокулары алп адамдан дене т\з\л\ш\н элестетет. [3, 51-б]

Тарых барактарын андан ары барактаганыбызда Оштун башкаруу ордосунда Кубат бийдин, Ажы бийдин, Алымбек датканын, Курманжан датканын, Полот хандын, Абдылдабек Алымбек уулунун жана башка ушул сыяктуу бир нече чыгаан инсандардын аты аталып, шаарыбыздын коомдук-саясий турмушунда эбегейсиз кызмат 'ьт'ьг'ьнд\г\н'ь к\б'ь болобуз.

Бул доордо ислам динин бекем тутушкан учур болгон. Ошондуктан мечит, медреселер, кербен сарайлар курулуп, мазарлар калыбына келтирилген. Мисалы, Асаф ибн Бурхиянын мавзолейи, Бабурдун \й\ (ъжъръс\) Абдуллах хандын мечити, Алымбек датканын, Иса датканын, Калмырза байдын, Акжолбайдын Ишмухаммед байдын медреселери, Абдрахман автобачынын баласы салдырган чоё мечит ж. б. жалпысынан 5 медресе, 154 мечит салынып, эл \ч\н иштеп турган. Бул архитектуралык эстеликтер бизге чейин толук сакталып жетпегени менен алардын с\ръттър\, документтери Москвадагы, Ташкенттеги борбордук архивдерде сакталып турат. Сулайман –Тоо Ош шаарынын атактуу тарыхый-маданий жайы болуу менен, б\т\ндъй Борбордук Азиядагы диний, адеп-ахлактык т\ш\н\ктърдъ зор роль ойнойт. Изилдъьч\лър арасында Сулайман-тоону – карт тарыхтын к\зг\с\ деп атагандары да бар. Алгач байыркы заростриялыктардын отко сыйынуучу жайы болсо, кийинчерээк мусулмандардын зыярат кылуучу жайына айланган. Мезгилдин т\ш\ менен тоонун айланасына къптъгън кър\стъндър, мечиттер жана мавзолейлер т\шкънд\ктън жалпы элдин т\ш\н\г\ндъ касиетт\ жер катары эсептелинет.

Баса белгилей кет\ч\ жагдай, Сулайман – тоонун касиетт\л\г\ жана тарыхый-маданий эстеликтеринин уникалдуулугу эске алынып, 2010- жылы Сулайман-Тоосу ЮНЕСКОнун ыйык мурастар тизмесине кирди. Бул да болсо т\къб\зд\н эл аралык аброюнун арткандыгынан кабар берип, жалпыбызды чексиз кубанычка бълъд\ . Атагы ааламга, даёазасы далайга кеткен Сулайман – Тоо тууралуу къп эле айтылып, къп эле жазылса да анын ыйыктыгы, жашыруун купуя сыры ушул мезгилге чейин адамдарды таё калтырып келет. Аны къргън адам анын касиетт\ жай экендигине ынанып, бекеринен «экинчи Мекке» деп аталбаганына к\бъ болот.

Сулайман-тоонун Кароолчулары - Култаев Алымбек ажы, Мамыржанов Абдимажит.

Ыйык жердин т\р\ ар кыл: бир чоё тоо, анын беш чокусу бар. /ёк\рлър: Эшен \ёк\р, Чеберелер \ёк\р\, тамчы тамаар, бешик эне, Бабур \й\ жана ташта калган издер, дарактар, таштар, тоону тегерете курчаган кър\стън. Чокуларынын бийиктиги болжол менен 10, 15 метрди т\зът. Ал эми тоо т\з\ деёиз деёгээлинен 300 метр бийиктикте. Байкап караган адамга тоонун чокулары ар кандай элестерди билдирет. Айрымдар ал «Аллах» деген жазууну (арабча) билдирээрин, кээ бирлери жамбаштап жаткан ак сакалды же болбосо кызды билдирээрин айтышат. Ошондой эле тоонун \ст\ндъ Сулайман пайгамбардын тагы болгондугу да айтылат. Сулайман тоонун аты ушуга байланыштуу дейилет

Сулайман – тоодо бир нече ыйык деп эсептелген жарлар бар. Алсак, «Бел ташка» бели, бъйръг\ ооруган адамдар жети (элибиз \ч\н сандын да магиялык сыры бар эмеспи) жолу сыйгаланып т\ш\шът. Ден-соолугу начар, жашы т\п калган адамдар да \ч же бир ирет сыйгаланууга тийиш. Бул жерде так сандагы сыйгаланууга абдан чоё маани берилет. Эзелтен эле андан шыпаа тапкандар къп болгон.

Ал эми «**Кол таш**» деп аталган жайга сыйынганы келгендер ага ооруган колун салып, ичинен купуя тилегин айтышат. Жакшылап назарын койгон, ктё\л\н берген адам манжаларынын учу чымырап, бир кызык абалда калганын сезет. Ак эмгеги менен табылган акчасына чын дилден береке тилеп сыйынса, \й\нъ киреше кирет деген ишеним бар.

«**Бешик эне**» деп аталган жайга балалуу болбой ж\ргън келиндер, анын жакындары къп келишет. Андагы бешиктин терметкичин элестеткен къзънък ташты эки колу менен кармап, маёдайын ага тийгизип, тилегин ичинен айтат. Бул д\йнъ тм\рдъ къп жылдар наристе жытына зар болуп келген аялдардын «Бешик энеге» келип сыйынгандан кийин тилеги кабыл болгон мисалдар къп. Кыз-келиндер, жалпы эле аялзаты \ч\н сыйынуучу жайлар.

Умай эне жана кыз \ёк\рлър\. Бул жерге келгендер аялзатына тиешел\ болгон \з\лър\н\н аруу тилектерин айтып, жараткандан анын ишке ашыруусун суранышат.

«Тамчы» \ёк\р жаёы барган адам \ч\н абадан таё калыштуу, с\рд\ да, табышмактуу да. Ал жерге кирч\ жол \т\т\ кууш. Бир адам араё батчу тар жол менен анын тър\н\ сойлоп барасыё. Ала барган шамды жакканыёда, анын ичинен ачылып турган китеп сыяктуу ташты къръс\ё. Арап тилин билген аалымдар аны ыйык куран китебиндеги **«Аятолл курси»** аятынан \з\нд\ бар экендигин чечмелеп беришкен. Дагы бир таё калыштуусу, сыртта к\н чакчайып, мээ кайнаткан ысык болуп турса да бул жердеги температура +14, +15 градустан ашпайт. Жазында \ёк\рд\н тьбъс\нън тамчы таамп турат. Жай мезгилинде анын боорун сыйпасаё, кол нымдалышып чыгат.

XVI – кылымга таандык архитектуралык эстеликтин \лг\с\ болгон Улуу моголдор династиясынын негиз салуучусу, акын жана философ захриддин Мухаммад Бабурдун \й\н\ жергиликт\ эл **«Сулайман тоо мечити»** деп айташат. Ага барган сыйынуучулардын суранычы менен мечиттин ичинде отурган молдолор рухтарга арнап куран т\ш\рът.

Сулайман тоого сыйынганы келгендердин саны кьп экендигин ыйык деп санаган жайлардын адамдар басканынан улам жылтырап, сыйгалак болуп калгандыгынан сез\гъ болот. Качан къръсё, бул жерден адамдын аягы \з\лбъйт.

Бабур суктанган Ош шаары, кооздукка бълънгън Сулайман тоосу–убагында Захриддин Бабур \з\н\н «Бабур намэ» деген китебинде Ош шаары жана Сулайман-тоосу тууралуу жылуу пикирлерин жазып калтырган. Оштун абасы таза, аккан суусу кьп экендигин, тоонун кырына сулуу имарат курдурганын айткан экен. [4, 51-б]

Мезгил \т\кън сайын доор алмашып, заман \згър\п турат экен. Компартиянын тушунда башкалар «Экинчи Мекке» деп суктанган Сулайман-тоо \з\н\н ыйык жайлары \ч\н чолок этек атеисттердин каарына калган. 1963 –жылы бир нече кылымдардан бери сакталып келген Бабур ата салдарган \й\н буздурушат. Бирок, кийинчерээккайракалыбына келтиргенбиз. Сыйынуучулардын арасында Республикабыздын чар тарабынан келген мекендештерибизди гана эмес, башка \лкълърдън келгендерди да кьп учуратууга болот.

Мындан тышкары тоодо, «Сулайман – тоо улуттук тарыхый – археологиялык музей комплекси» бар. Анын жалпы аянты 2956 кв. м. Анда 33 миёден ашуун музей фондунун негизги экспонаттары топтолгтн. Алар 6694 археологиялык, 3702 этнографиялык, 19852 документтер жана с\ръттър, 1196 кол \нърч\л\к буюмдары, живопись, скульптура, графикаларды жана башканы камтыйт.

«Сулайман – тоо \ёк\р музей комплдекси» Сулайман тоосунун т\шт\к – батышында \ч\нч\ чокусуна Рушан тоого жайгашкан.

Археологдордун изилдъс\ менен бул жерден байыркы адамдардын эмгек куралдары табылып, табигый \ёк\рд\н тарыхый мааниси белгиленген. Бул музейдин архитектурасынын долбоорунун архитектору К. Назаров т\згън. Тоонун этегинде Чусть маданиятына таандык Ош тургун жайынын орду бар. Тоонун т\г\ндъ бейит бар. Бейиттин ортосунда «СЕМ-ТАШ» деген таш бар. Ал таш жън\ндъ уламыштар айтылат.

Сулайман тоосунда жайгашкан Ош тургун жайы 1970-жылы Ош областык край таануу мезейинин илимий кызматкери Е. В. Дружинина тарабынан ачылган. 1981-84 жылдары Роосия Илимдер Академиясынын Ферганадагы экспедициясы жана Ош музейинин кызматкерлери (жетекчиси Ю. А. Заднепровский) археологиялык казууларды ж\рг\згън. Археологдордун табылгалары Сулайман тоосундагы Ош турак жайы жънъкъй эле адам жашоочу- тиричилик комплекси эмес, \рп-адаттарды колдонуу \ч\н диний мааниси болгон деп айтууга негиз берген. Окумуштуулардын божомолдоолору боюнча Оштогу \ёк\рлър\ тоону касиетт\ деп эсептеген къз карашы менен байланышкан \рп-адат курамына кирген жай, диний ырым-жырымдырды

ъткър\ч\, дин кызматкерлер жашоочу турак болуп келгендигин божомолдошот. [5, 11-б] Радиоуглероддук изилдъълъргъ караганда бул тургун жай б. з. ч. экинчи миё жылдыктын аягы – биринчи миё жылдыктын башында жашаган адамдарга таандык.

Миёдеген кылымдар бою «Сулайман-тоосу» адам баласынын жашоо тарыхында ъз\н\н атын эчен жолу ъзгърткьнд\г\ чындык. Ал эч ъзгър\п же жоголуп кетпеген эстелик. Анын боорундагы жазуулар, с\ръттър, ал тургай адамдар кылымдар бою таптаган кыяларынын ъз\ да чоё тарых. Аны окуй бил\ гана керек.

«Сулайман тоо» кылымдардын т\пк\r\ндъ шаардын кароол тоосу катары кызмат кылгандыгында шек жок. Анткени, «Орто кылымдарда Ошту т\нд\г\нън Коргошун-Дъбъ, чыгышынан Мады, т\шт\г\нън Ак-Буура сепилдери коргоп турган». Ошондо тоонун чокусунан туш тараптагы сепилдерге кеткен жолдорго къз салынып турулган. «Тоонун т\нд\к-чыгыш тарабын бойлоп т\шт\кт\ карай басканда теке, жылан, к\нд\н элестерин, т\рд\ чекиттерди, жарым тегеректерди, квадоаттарды, \ч\л\ктърд\ жана башка ушулар сыяктуу чиймелерди учуратууга болот». «Мындай с\ръттър, чиймелер тоодо 200 дън ашык». Оштун тарыхын байыткан эстеликтердин байыркылары жана манил\лър\нън болуп аскалардагы мына ушундай жазуулар менен с\ръттър болуп эсептелинет. Ал жазуулардын бир тобун саманийлер доорунда жашаган Наср ибн- Ахмеддин чеккени экен. Аны 1885-жылдары Фергананы алгачкы изилдъьч\лърд\н бири Н. И. Веселовский окуган.

Тоодогу къп чуёкурлардын, жолдордун, жайыктардын аттары болгон сыяктуу эле \ёк\rлърд\н да ъз аттары болгон. Учу Ошко таралган Керме-Тоо, андагы Чил-Устун, Чил-Майрам тоолорунун учу Оштун ортосундагы «Сулайман тоосу» же эл айткандай «Сулайман -тагы» болуп эсептелет.

Алардын белгил\лър\н\н бири «Б\rк\tт\» деп аталган \ёк\r. Анын ичинен эё бийик жери 8 жана туурасы 22 метрге чейин. Миёдеген жылдар мурда адамдар жашаган бул \ёк\rлърдън археологиялык казууларда табылган айбандардын съьктър\нъ караганда мындан 5-6 миё жыл мурдагы жаныбарлардын элеси келип, алардын жапайылыктан \й айбанына айландырылган ахалтекин тукумундагы аттардын байыркы тукумдарынын съьктър\ бар экендигине шек келтир\гъ болбойт. «Б\rк\tт\» \ёк\r\ башка \ёк\rлърдън бийиктиги, кеёдиги жагынан айырмалангандыктан астынан оюлуп казылып, ичинен зал салынып, 1987-жылы июль айында Ош тарых край-таануу музейинин \ёк\rлър кимплексине айлындырылган. Чил-Майрам тоосу, анын Керме-Тоо сыяктуу учтарындагы \ёк\rлър жън\ндъ къп эле маалыматтар жазылган. Тоо тууралуу Абу Зайда Балхи алгач 920 –жылдары эскерет. Сулайман тоосу чыгыштан батышты карай беш бийиктиктен (чокулардан) турат. Алар:

Сулайман – тоо; Шор- Тоо; Рушан-Тоо;

Эар-Тоо, жергиликт\ элдер Кеинчек деп да аташат; Кеклик – Учар.

Сулайман тоонун кыртышы жумшак келип, суу жеёил эригендиктен къптъгън \ёк\r пайда болгон. **Сулайман -тоосунун биринчи бийиктигинде эки \ёк\r жайгашкан.** Анын биръ тоонун чыгыш тарабынан орун алган. Бул \ёк\rгъ баруу атайын жабдыктар жана аскага чыгуу боюнча тажрыйбасыз м\мк\н эмес, ошондуктан изилденген эмес. **Чака-тамар** деп аталган экинчи \ёк\r, ошол эле Сулайман-Тоонун т\шт\к тарабында жайгашкан. Бул \ёк\rд\н бири-биринен 6-7 метр аралыкта эки эшиги бар, \ёк\rд\н ичи тар болгондуктан, сойлоп гана ж\r\гъ болот. /ёк\rд\н чыгышында ътъ чоё эмес айванча жайганкан, айванчаны кол менен сылоодон, търъбъгън аялдар дарыланышат деген т\ш\н\к бар.

Тоонун экинчи бийиктигинде **Чилтенхана \ёк\r** жайгашкан. /ёк\rд\н \ч эшиги: т\нд\ктън, батыштан жана т\шт\ктън кошулган жеринде кеёири търгъ барып такалат да, търдън туюкка барып такалуучу търт\нч\ \ёк\rгъ жол кетет. Бул \ёк\rд\ ыйык \ёк\r дешет, таштарга тартылган с\ръттър сакталып калган. Бул жерде

байыркы замандарда адамдар жашагандыктан, таш дооруна таандык эмгек куралдары - эки кыргыч жана бычак табылган. Ушул эле бийиктиктин т\шт\к-чыгыш б\л\г\нд\ узун туурасы 1, 5 метр келген дагы бир \ек\r жайгашкан, бул \ек\rг\ \ст\n\г\ гана т\ш\г\ болот.

Сулайман- Тоосунун \ч\nч\ бийиктигинде элге кеёри белгил\ болгон **Рушан же б\рк\ттър \ек\r** жана Эшен \ек\r\ орун алган. Рушан \ек\r\n\ да таш дооруна тиешел\ эмгек куралдары табылган. /ек\rд\n боорлорунда к\нд\n, жаныбарлардын байыркы с\rттър\ табылган. Азыркы учурда бул жерде музей орун алган.

Эшен \ек\r - бул мусулмандар ыйык туткан жай. Уламыш боюнча, бул \ек\r Сулайман пайгамбардын ыйык \т\кч\с\ жашаган дешет. Азыркы Кекилик- Учур бийиктигинде дагы бир \ек\r жайгашкан. Ал **«Кырк-кыз»** деп аталат. /ек\rд\n кире беришинин бийиктиги 6 метрге жакын, тереңдиги 12 метр, туурасы 10 метр, \ек\rд\n таштуу боорлору, саймалап койгондой кооздугу менен айырмаланат. Легенда боюнча бул \ек\rд\ ыйык перилер жашап, кээде адамдардын \т\n\ч\тър\n\ жооп берип, кээде \здър\ да кър\n\шт\ дешет.

Тоонун жартылыш тартуулаган кайталангыс кооздугун уламыштарда - библиядагы Давиддин уулу Соломон падыша, мусулмандарда болсо, Сулайман ибн Дауд пайгамбардын качандыр бир замандарда тоого келип эс алып, бул жер \т\ жаккандыгын, назарын салгандыгы менен ыйык болуп калган дешет.

Сулайман-Тоонун эё байыркы эстеликтерине таш дооруна тиешел\ \ек\rлърд\н тышкары, аска бетине тартылгын с\rттър - петроглифтер кирет. Петроглифтердин тематикалары ар т\rд\ болуп, ошолордун байыркыларынан болуп «лабиринттер», ичинде татаал чиймелер т\ш\r\лг\н тегерек формадагы с\rттър бар. Спираль т\r\нд\г\ лабиринт. Коло кылымына таандык.

Аска таштарга тартылган с\rттърд\n к\б\r\к кезиккен т\rлър\ жылан жана к\n. Жыландын образы менен байыртадан эле жерди т\ш\нд\r\п келишкен. Сулайман-Тоонун петроглифтеринде байыркы д\йнд\ кеёри таралган мифологиялык к\з карашка тиешел\ «\м\r дарагынын» с\rттър\ да к\п кездешет. [6, 132-б] Б. з. ч. 8-кылымдан тартып, орто кылымдарга чейинки к\чм\н мезгил ар т\rд\ жаныбарлардын с\rттър\ менен кеёри чагылдырылат. Жаныбарлар темасы, \з\n\n м\n\з\ жана аткарылышы боюнча Саймалы-Таштын тематикасына окшош. Аска таштарга тартылган с\rттър Сулайман тоонун бардык тарабында кездешет. Бирок эртеё мененки к\нд\n нуруна чагылышкан тоонун т\шт\к-чыгыш капталында к\б\r\к кездешет. Андан сырткары Сулайман-тоодо сыйынуучу уюк-ч\йч\ктър кездешет. Мисалы, 3. Бабур \й\n\ бараткан жолдо жайгашкан. **Сыйынуучу уюк-ч\йч\к Таш.** Сулайман-Тоодобиринчи чыгыш чокунун т\нд\г\нд\г\ жолдун боюнда. Мындай ч\йч\кт\ коло доорунда адамдар курбандыкка союлган айбандардын канын агызышкан. Сулайман - Тоо тарыхый - маданий жана жаратылыш музей-коругунда ж\rг\з\лг\н археологиялык казуулар Ош айылынын чусть археологиялык маданиятына тиешел\ экенин аныктады.

Колдонулган адабияттар:

1. Захарова А. Е. истоико-архитектурного наследие города Ош XVII-XIX Ф., 1987
2. Кислюк К. В., Кучер О. Н. Религиоведение М., 2000
3. Малтаев К. Ж., Усманов Т. М. Тарыхый аймак таануу. Ош-2009
4. Малтаев К. Ж. Сулайман-Тоо древнейший поднебесный храм в Центральной Азии. Ош-2000
5. Заднепровский Ю. А. Тюркские памятники в Фергане М, 1967
6. Мец А. Мусульманский ренессанс. М., 1977
7. Галицкий В. Я., Плоских В. М. Старинный Ош. Ф., 1987

8. Бернштам А. Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана. Б., 1997.

УДК: 94: 297

КАДАМЖАЙ РАЙОНУНДАГЫ ЗЫЯРАТ КЫЛУУЧУ ЫЙЫК ЖЕРЛЕР

Айтиева. Г. ОГПИ,
Айтиева. М. ОшМИЮ

Кыргызский народ в своем историческом пути развития придерживался принципам мусульманской религии. В связи с этим на территории Кыргызстана имеются очень много мест, которые имеют религиозный, священный характер. В исторических условиях кыргызский народ, поклоняясь к священным местам, совершенствовали внутренний духовный мир, решали свои социально-экономические проблемы. В данной статье идет речь о священных местах Кадамжайского района.

Religional belief of Kyrgyz people is great as Islam is their chief religion. That's why there are a lot of saint places in each part of Kyrgyzstan, especially in its south. The main reason for it is ideological and political changes, geographical position. This article deals with the saint places in the region of one of big region in the south of Kyrgyzstan.

Кыргызстан менен Ызбекстандын чектеш жери Сох трыън\ндъ мындай аталыштагы булактын пайда болушу тткн кылымдарга барып такалат. Чечме – чашма, фарс тилинен алынып, айылдын аты да булактын атына коюлган. Анткени, булак жер астынан кайнап, чачырагандай болуп чыгат. Дайым бир калыпта турат. К\н ысыган сайын булактын суусу муздайт. Ал эми кышынды бууланып турат. Анын тереѐдиги белгисиз. Бир карасаѐ кългъ да окшоп кетет. Булактын агымы Ызбекстанга да, Кыргызстанга да бирдей кетет. Ошондуктан эки элге тиешел\ \ булак болуп саналат. [2, 14-б]

“/ѐк\r мазар” зыярат канасы. Кадамжай районунун борборунан к\н батыш тарапка карай 50 км. алыстыкта Сур айылы жайгашкан. Ошол Сур айылынын борбордук жолунан т\нд\ккъ карай 400-500 метр алыстыкта Т\rкстан тоо кыркаларынын т\шт\к капталынын этегинде **“/ѐк\r мазар” зыярат канасы** жайгашкан. /ѐк\r мазардын ички т\з\л\ш\н сзз кылсак, \ѐк\rд\н оозу т\шт\кт\ карап турат. Ыѐк\rд\нбийиктиги 40-50 метр, туурасы 10 метр, узундугу 40 метр. Ыѐк\rд\н ичинин оѐ жагында кичине \ѐк\rчъ бар, \ѐк\rчън\н алдында тегерек формада лунка-чашада (таштагы оюк жер) толтура суу турат. Ал лунка чашанын диаметри 1, 15 см тереѐдиги 20 см. андагы суу жылдын бардык мезгилинде бирдей калыпта толуп турат. Лунка-чашканын сол жагында чырак койчу жай бар. Чоѐ \ѐк\rд\н оозундагы дарактардын бутагына ч\п\rък байлап койгон. Бул \ѐк\r боюнча элдик уламыштарга кайрылсак, Маматкулов Кабыл аксакалдын [2, 22-б] (1942-жылы туулган, билими орто, сур айылынын жашоочусу) айтуусу боюнча \ѐк\r мазардын алдында XVIII-кылымда Үсн-бува (фарс тилинен которгондо чоѐ ата дегенди т\ш\нд\rът) деген киши жашаган. Ал киши кыш мезгилинде ошол \ѐк\rд\ кыштоо кылып жашап, жай мезгилинде Чара таш аймагын жайлоо кылып къч\п жашап турган. Мезгилинде /сн бува руханий жактан таза адам болгондуктан ага ошол \ѐк\rд\н Азиз авлия (олуя) адамдары кър\н\п, с\йлъш\п, кошунадай жашап турушкан деп айтышкан. Бул олуя адамдар /сн бувага ак сакал болуп кър\н\п, сакалы бутуна жетип турган жана кийген кийими ак т\стъ болгон. Ал ак сакалчан адамдын жандап ж\rгън эки жигити болгон. Алар мылтык жана кылыч менен куралданышкан. Ошондой эле кътъргън мылтыктарынын учу асманга жетип, кылычтары жерге с\d\rъл\п турган экен. Булар менен /сн бува кадимкидей с\йлъш\п турган. Алар /сн бувага алдыда боло турган жакшы жана жаман кабарларды билдирип турушкан. /сн бува ошол уккан нерселерин

элге айтса эл эч ишенишкен эмес. Буга мисал катары тьмьндьг\ окуяны Кабыл аксакал айтып берди\: «Ошол убакта бул талаага жаз мезгилинде дыйкандар келип, дыйканчылык кылышып, алган т\ш\мдър\н ороого кьм\ш\п, ал ороого ороо башчы шайланып тьздър\ чьлдъргъ кетишч\ экен. Ошол ороо башчы мергенчилик менен да кесипчилик кылган адам болгон. Бир к\н\ ороо башчы мергенчиликке чыгат, уудан жолу болбой кайткан мерген жайылып ж\ргьн койлордун арасынан биръьн\ атып, куржунга салып кьтър\п жьнъйт. Ошондо /сьн бува айтат «ороо башчыга айткыла, куржундагы кьтъргьн этин таштасын», бул сьз ороо башчыга жетпейт. Ороо башчы \ек\ргъ жакындаганда \ек\рдьн тарсылдаган мылтыктын \н\ чыгып калат. Чочуган /сьн бува: «ээ, айтпадыёар беле ороо башчыга» дейт да ороо башчыны чакырып ага айтат: «сен эми бул жерден кьч\п кет, койдун этин жебегин» - дегенде ороо башчысы макул болуп, бирок айтылган сьзд\ аткарбастан, этти \й\нь алып барып балдары, \й-б\лъс\ менен кошо бышырып жешет. Арадан кьп убакыт тьтпъй ороо башчысы \й-б\лъс\ менен кырылып тьлт. Мына ошол окуядан кийин гана элдер /ек\р мазардын ыплас иштерге нааразы болуп атканына ишенишет.

Легенда боюнча бул \ек\р мазарлар бири-бири менен да атышып турушкан. Бул окуялар таза ж\ргьн адамдарга гана кьр\нгьн. /ек\р мазардын ыйык жай экендигинин далили катары Кабыл аксакал дагы бир мисалга кайрылды: "/сьн буванын баласы Раимкул атасына таарынып \ек\рд\н сыртындагы жолдун ортосуна жатып алганда /сьн бувага кьр\нч\ аксакал жигиттери менен келип калат. Раимкул уктамыш болуп калат. Ошондо бир жигити: «мына бул баланы атып салайын, жолго жатып алыптыр» - дегенде, аксакал айтат: «жок бул баланы атпа, муну атсаё /сьн капа болот, тьм\р бою тькс\йт» - дейт. Ошондо жигиттер Раимкулга: «тур, атаёдан капа болбо, атаёдын дубасын ал, атаёдан кечирим сура» - дейт да \й\нь киргизип жиберет.

/ек\р мазардын ыйыктыгы туурасында Абдивалиева Нааркан (1952 жылы туулган, орто билимд\)\) эже да жакшы маалыматтарды берди.

Нааркан эже б\г\нк\ к\ндъ ошол биз сьз кылып жаткан мазардын жанында жашайт. Эженин айтуусу боюнча ошол жашаган жерде азиз адамдар бар. Кээде Нааркан эженин жолдошу бир аз ичип келген убакта кадимкидей ат минген жигиттер т\ш\нь кирип: «бул жерден кеткиле» - деп кубалашчу экен. Мен бул жерде эмне иш кылбайын же мал сойбойлу ушул азиздердин урматына багыштап коймун. /ек\ргъ чыгып тез-тез чырак жагып турам, сууну дарылыкка гана пайдаланабыз, ашыкча ысырап кылбайбыз. Мурда бул сууну коёушулар да, тьз\б\з да тамак-ашка пайдалана берч\б\з, бир к\н\ мен нан жаап жатсам коёушу келин суу алганы барып эле кыйкырып артка качты, барып карасак суунун \ст\ толо жылан болуп калыптыр. Ошондон кийин бул сууну ашыкча пайдаланбай калдык, ошондой эле бул суу зам-замдын суусундай ыйык касиетке ээ дешет. Бир мисал, “денесинин баарын б\д\р каптаган, ошол дарттан айыга албай ж\ргьн келин келип, ушул суудан ичип, чырак коюп дуба кылып кайткан, ошол бойдон келиндин денесинде б\д\р турмак, дак калбай жок болду”. [3, 76-б] Б\г\нк\ к\ндъ бул жерди кьпч\л\к билбегендиктен, анча деле кьп киши келе бербейт. Зыярат кылганы ушул айылдын турундары гана кьп келишит. Бул жерге келгендер чырак коюп, тьткьн ата-бабалардан арбактарына арнап куран окушат. Ошону менен бирге суудан ичишип андан кийин суунун алдындагы ташка «жалынмак бизден, жалгамак сизден» -деп \ч жолу кайталап зыярат кылышат. Анан бул жердеги дарактарга зыярат кылышып ч\п\ркъ байлашат. Ошону менен бирге **“Кызыл мазар” да жогору роль ойногон.**

Бул мазар Кадамжай районуна караштуу Чечме айылынын т\нд\г\ндьг\ Тьзбекстандын Сох анклабы менен чектеш аймактан орун алган. Чечме айылы райондун борборунан к\нбатыш тарапка карай 55 км. аралыкта жайгашкан. Ошол дъёсььн\н \ст\ндъ узуну 3 метр, туурасы 1, 5 метр болгон таштан салынган кичинекей \й бар. /йд\н ичинде батыш тарабында 40 см. такта менен бъл\нгьн жер турат, ал

жерге чырак коюлуп, садага ташталат. /йд\н 20-30 метр ылдый т\шк\нд\, т\т\ к\т\мд\ эмес таш жайгашкан. Таштын \ст\ек\ бетинде диаметри 75 см. болгон тегерек келген, баштын формасындагы чүёкурча бар. Кызыл мазардын ыйыктыгы жана анын касиетт\л\г\ ж\н\нд\ т\м\нд\г\ кишилер маалымат беришти: Каракулов /р\ст\м (1967 –жылы туулган, орто билимд\, Чечме айылынын тургуну) акенин айтуусу боюнча[4] бул жерге Чечме айылынын тургундары келип чырак коюп, жыт чыгарып турушат. К\б\нч\ бул жерге балалуу болбогондор келип, челпек салып, чырак коюп арбактарга куран окуп дуба кылышат жана садага таштап кетишет. Мисалы, “\з\б\зд\н эле айылдын тургуну Айша эже турмушка чыккандан тартып жети жыл балалуу болбой ж\р\п анан ушул жерге жыт чыгарып, аялдарды топтоп \т\к\нд\рд\н арбагына багыштап куран окуп дуба кылгандан кийин балалуу болгон”. К\б\нч\ мазарга тажик улутундагы элдер келип к\п сыйынышат. Алар мазарды «**жарык мазары**» - деп аташып, бул жерге жыт чыгарып, чырак коюп дуба кылышат. Тажиктердин ишеними боюнча бул мазар аркы д\йн\н\ жарык кылып турат деп ишенишет. Тажиктер баштын формасындагы чүёкурчаны ыйык тутушуп ага жаш балдардын чачын кыркышат.

“К\к-Мазар” Бул мазар “Кызыл-Мазардан” чыгышка карай 500 метр аралыкта орун алган. Мазардын алдында к\к шагыл жана к\к таштар абдан к\п.

Информатор Ниязов Абдилла (1964-жылы туулган, жогорку билимд\, Сур айылынын тургуну) аксакалдын айткан уламышына караганда[53, 183-б], мындан бир канча кылым мурда бул жерде пайгамбарыбыз Мухаммед Алейхи вассалламдин к\й\т\ баласы Азирети Али ушул жерде \рг\г\н экен. Аны Азирети Алинин минип ж\рг\н дул-дулунун жем-ч\п жеген акыры (лунка- чаша) дилилдеп турат. Ушул жерге жайгашып, жерден 1, 24 см. жогору к\т\р\л\п, таштын тегерек формасын алып, диаметри 40 см. келип, тере\диги 15 см. т\з\т. Акырдын (лунка-чаша) \ст\ жагында кичине оюкча бар, ал жерге сыйынганы келген адамдар чырак коюп, дуба кылып кетишет. Акырдан к\н батышка карай 10 метр алыстыкта майда таштар \й\л\п турат, бул \й\л\г\н таштарды “**к\к- таш**” (аны “**к\к мазар**” да деп коюшат) деп аташат.

К\к мазарга к\б\нч\ аты тутуп калгандар (зараа ушата албай калганда), аты тердебей калгандар келип акырды жыттатып, к\к ташты айлантып, чырак коюшуп дуба кылып кетишет. Мазарга к\б\нч\ к\к ж\л\к менен ооруган адамдар да келишип чырак коюп, жыт чыгарып, ошол жерде \с\п турган майда бадалдарга к\к ч\п\р\к байлап сыйынып кетишет.

“Алма мазар” ыйык сыйынуучу жайы Кадамжай районуна караштуу Сур айылынын т\нд\к четинде Туркестан тоо кыркасынын т\шт\к этегинде жайгашкан. Сур айылы райондун борборунан 50 км. алыстыкта батыш багытта орун алган. Алма мазарда \ч кылымдык алма \с\п турган, ар кандай себептерден улам 2001-жылдары бул алма куурап калган. Азыр ал алманын ордуна майда алма к\ч\т\н эгип коюшкан. Алмадан 4-5 метр чыгышта чоё таш бар, анда атайлап жасалгандай чырак койчу секиче бар, чоё таштын чыгыш тарабындагы 5-6 метр алыстыкта очоктун орду калган. Бул жерге келгендер чырак коюп, жыт чыгарып, ата-бабалардын арбактарына арнап курак окуп дуба кылып кетишет.

Информатор Нуралиев Ташбай (1929-жылы туулган, орто билимд\)\ аксакалдын айтуусу боюнча бул жерде 2-3 кылымдык адам кучагы жетпеген алма \с\п турган, алманын жоондугу 3 метрди т\з\г\н. Алманын м\м\с\ да башкача болгон. Бул жерде к\пт\н бери биздин ата-бабаларыбыз жашап, мекендеп келишкен. Мындан 100-150 жылдар мурун ушул алмага жакын жерде Кылым чоё эне жашаган экен. Ага дайыма ушул мазардын колдоочу адамдары к\р\н\п туруучу имиш. Адамдар дайыма эртеё менен тойго барчуудай болуп \й-б\л\т\л\р\ менен т\л\л\рг\ минип тайлактарын ээрчитип, кыз-жигиттер шыёкылдап к\л\п Кылым эненин алдынан \т\ш\ч\ экен. Бир к\н\ Кылым чоё эненин \й\н\ жакын тууганы келип, ал байкабастан мазар жакты

карап заара ушатып койот, \йдън чыккан Кылым чоё эне кызарып- кыйкырып шишик болуп отурган тууганын кърът. Аны къргън Кылым чоё эне къп ьткърбъй пахтаны майлап чырак коюп, жыт чыгарып, дуба кылгандан кийин гана баягы тууганы ьз\нъ келген. [48, 197-б]

Ташбай аксакал 1956-жылы армиядан келип, алманын жакшына болуп мъмъ алганын кър\п, аны кайтарган адамдай ага итин алып барып байлап коюптур. Ит ьз\нън-ьз\ бошонуп чынжырын с\йръп ж\r\п дубалдан секирип ьтъм деп асынып ьл\пт\r. “Ошол элежылы атасы, анын артынан эжеси ьл\п абдан къп азап тарттым”, - дейт. Ташбай аксакал бул жерге: «дайыма чырак коюп дуба кылып турам»- деп ыйык жердин ыйыктыгын т\шт\г\нд\rд\ . “Алма мазарга” кьб\нчъ жакшылыкты тилек кылып, чырак жагып, жыт чыгарып, ата-бабалардын арбактарына багыштап куран окуп, дуба кылгандар келип сыйынышат. Ошондой эле бутуна же колдоруна жара чыгып ооруган кьптъгън ооруулар да келип ч\п\rъкт\ ооруган жерине с\rт\п аны алмага байлап, чырак коюп, жыт чыгарып, ата-бабалардын арбагына багыштап куран окуп, дуба кылып сыйынышат.

Азирети Алинин Кадам жайы -Азирети Алинин бутунун изинин размери: Оё буту: узундугу – 89 см. Туурасы – 37 см. Сол буту: узундугу -120см. Туурасы – 58 см. Мазар Кадамжайдын т\шт\г\ндъ м\rзън\н баш жагында. Чоё жолдун сол жагында 20-25метр чыгыш жакта. Издин \ст\нъ жыгачтан жасалган кабыр коюлган. Кабыр материал менен жабылган. Легенда боюнча Азирети Али намазга турганда анын изи ташка матырылып т\шкън. Жолдун оё жагында 20-25 метр т\шт\к жакта **“сөөл мазар”** бар. Ал жерге эл сыйынып ч\п\rъкт\ ошол жердаги даракка байлап кетет.

Баткен областынын Кадамжай районунун Кадамжай шаарчысынан чыга бериште жайгашкан. Бул ыйык жайдын пайда болуу тарыхы мусулман динин башка элдерге жайылтуу мезгилине туура келет деген божомолдоолор бар. Ниязов Абдилла аксакалдын айтуусуна таянсак, [7] “Азирети Али пайгамбарыбыз Мухаммед алейхи саламдын тьрт жакын досторунун бири жана к\йъъ баласы болгон. Азирети Али Орто Азия, анын ичинде Кыргызстанга мусулман динин жайылтуу мезгилинде биз сьз кылган ыйык жайга токтоп, дайыма намаз окуп турчу дейт, анын намаз окуган жеринде бутунун изи калган дешет”. Азыркы мезгилде Азирети Алинин намаз окуган жерин тосмого алып, кооздоп зыярат кылуучы ыйык жайга айлантышкан. Бул жерге келгендер ьздър\н\н садагаларын ташташып, Азирети Алинин изинин алдына барып куран окушуп, жакшы тилектерин тилешип зыярат кылышат.

Чара-Таш ыйык жайы Кадамжай районунан батыш тарапка карай 40-45 км. алыстыктагы чоё жолдон т\нд\ккъ карай 10-15 км алыстыкта Туркестан тоо кыркасынын Заркар жайлоосунда жайгашкан. Бул жерде 4-5 кылымдык чоё арча бар. Арчадан т\нд\ккъ карай 50-60 метр алыстыкта тегерек формадагы эки таш бар. Анын чоё ташы беш бъл\ккъ бъл\н\п калган. Анын диаметри 67 см. чекесинин калыёдыгы 13 см. ортосунун калыёдыгы 17см. Экинчи таштын диаметри 58 см. чекесинин калыёдыгы 6 см. ортосунун калыёдыгы 9 см.

Информатор Маматкулов Кабыл аксакалдын (1942-жылы туулган, билими орто, Сур айылынын жашоочусу)[53, 183-б] берген маалыматы боюнча ьткън кылымдын 50-60 –жылдары Айдаркендик бир тажик бул арчынын учунан устун \ч\н кесип алган. Ошол адам \й\нъ келип паралич (шал ооруусу) болуп \ч жыл эч жакка жыла албай кыйналып жатып ьлгън. Ал эми тегерек ташты тегирмен таш кыламын деп тьъс\нъ ж\ктъп жънъгъндъ арчадан ьтпъй туруп тьъс\н\н бели сынып жыгылганда таш дагы бири бешке, экинчиси жетиге бъл\н\п калган. Азыр ал тегерек таштарда сыйынганы барган кишилер майда таштар менен тосмолоп коюшкан. Сыйынганы барган кишилер мазарга кьб\нчъ жакшылыкты тилек кылып, чырак жагып, жыт чыгарып, ата-бабалардын арбагына багыштап куран окуп дуба кылышат. Элдик уламышка

караганда бул таштарды Азирети Алинин ташка айланып калган камыры экен дешет. Бул жерге жайлоого чыккан жергиликтүү калк гана зыярат кылып турушат.

“Умай эне – Кудайназар мазары” Бул мазар Кадамжайдан 50-55 км. тнд\к батышындагы Кыргыз кыштак айылында жайгашкан. Информатор –шайык Эргешов Каныбек. Кыргыз кыштак айылынын тургуну, 1971-жылы туулган. Бул жерге эл эскиден сыйынып келет. Мазар Кадамжай-Баткен Обьезд жолунун сол жагынын 700-800 метр т\шт\к-батышында жайгашкан. Мазарга сыйынганы б\тк\л Фергана ъръьн\ боюнча ар кайсы элдердин ък\лдър\ келишет. Мал атаган болсо сьзс\з келип кан чыгарып (мал союп) сыйынышып кетишет. Мазарга суук ъткьндър, кол, бут, бели ооругандар, котур болгондор да келип дарыланып кетишет. **“Умай эне”** деп аталып калышынын себеби, бул жердин кайрымдуу, ыйык болгондугуна байланыштуу. Элдердин айтуусу боюнча: “ушул жерде жашаган Кудайназар ътъ таза киши болгон. Биръьн\ алдабаган жана башка жаман ж\ргьндърд\ жактырган эмес. Жаш жигит тъь, жылан болуп элге кър\нът”. Аялдар бул жерге чырак жагышып, ч\п\рък байлап сыйынышат. [47, 115-б] Санаториялардан 500-600 метр т\шт\к-батышта кабыр тургузулган. Узундугу-1, 5 метр, Туурасы – 1 метр, Бийиктиги – 0, 8 метр- 1м. Кабырдын артында чоё булак бар. Анын дарылык касиетинен ооругандар дарыланып айыгып кетишет. Бул суудан мурда эл пайдаланып келишкен. Ушул жерде жашаган Маражан калпа ъз\н\н эккен эгининин данынан элге кепсен берип турган. Кийинки жайда эгинди чегиртке басып кеткенде, калпа келип ъз\н\н олуялык касиети менен чегирткенин падышасынан: «бул Кудай назар салган жерден кеткин» деп талап кылганда чегирткелер учуп кетишкен экен. Кабырдан 15-16 метр т\шт\ктъг\ чоё булактан б\г\нк\ к\нгъ чейин эл да, санатория да пайдаланышат.

Адабияттар:

1. Абрамзон С. М. Киргизы и этногенетические и историко-культурные связи. Л., 1971
2. Абдылдаев Т. А. Ислам дининин ырым-жырымдарынын келип чыгышы жана анын калдыктарынын зыяндуулугу. Ф., 1959.
3. Асанканов А. А. Кыргыз: рост национального самосознания. Б., 1997
4. Бартольд В. В. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана с древнейших времен до наших дней. Б., 1996

II. Автордук талаа дептери

5. Маматкулов Кабыл аксакал. 1942-жылы туулган, билими орто, Сур айылынын жашоочусу.
6. Каракулов /р\стъм. 1967-жылы туулган, орто билимд\, Чечме айылынын тургуну.
7. Информатор Нуралиев Ташбай 1929-жылы туулган, орто билимд\

УДК: 81, 342, 6

ИСТОРИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ В ЛЕКСИЧЕСКОМ СТРОЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Акмалидин кызы ШааргулФОИ(м)-17

Данная статья изучает лексический строй английского языка, рассматривает основные исторические изменения словарного состава на разных этапах его развития, а также определяет внутрения языковые и вне языковые факторы и причины этих изменений.

Макалa англис тилинин лексикалык түзүлүшүн изилдеп, анын ыңгүүсүндүгү аркайсы этабындагы негизги өзгөрүүлөрүн карап, бул өзгөрүүлөрдүн тилдеги ички жана сырткы факторлорун жана себептерин аныктайт.

Ключевые слова: лексика, развитие, лексикология, слово, изменение.

Ачык сөздөр: лексика, ыңгүү, лексикология, сөз, өзгөрүү

Английский язык – один из самых распространенных международных языков мира. Он имеет многогранную и тысячелетнюю историю своего существования. За всю свою историю английский язык подвергался немалым изменениям, как в структурном развитии, так и в других своих аспектах. История языка раскрывает все процессы, которые происходили в языке на разных этапах его существования, причины и факторы изменений. В данной статье мы рассматриваем, в частности, исторические изменения в лексике английского языка.

Целью нашей статьи является всестороннее изучение исторического развития словарного состава английского языка, а также выявление основных причин и факторов изменения лексического строя языка.

Язык является непосредственной действительностью мысли, лексика языка неразрывно связана с мышлением и, как и мышление, развивается в связи с развитием общества и, следовательно, должна изучаться в связи с историей общества.

Все слова языка образуют его словарный состав, или лексику. Раздел науки о языке, изучающий словарный состав языка, называется лексикологией. В лексикологии изучаются самостоятельные слова, с точки зрения, прежде всего лексического значения, а также употребления и происхождения. Каждое слово языка представляет собой обобщенное отражение кусочка действительности, и понятия происходящие в нем изменения, не зная тех изменений в социальном строе, производстве, культуре, науке или в быту, которые оно отражает, - невозможно. [4]

Так, например, из истории языка известно, что англ. *farm* др. -англ. *feorm* восходит к латинскому слову *firmus* *крепкий* и является, следовательно, дублетом к прилагательному *firm*, сохранившему то значение, которое это слово имело в латинском языке. Но как объяснить возникновение нового значения? Ответ на этот вопрос можно получить, если принять во внимание историческую обусловленность изменения значения данного слова. Оказывается, что в народной латыни слово *firma* обозначало *твердый, постоянный платеж*, а отсюда *и арендную плату за землю*, затем *-арендовать* или *отдавать землю*, далее *-арендованная земля и необходимые постройки на ней* и, наконец, *жилище арендатора и всякого земледельца вообще*. Знание истории земельных отношений помогает понять эволюцию слова, т. к. изменение значения обусловлено исторически. [7]

Слово *town* в др. -англ. и ср. -англ. значило сначала *огороженное место, усадьба, поместье феодала* и позднее приобрело значение *деревня, город*. Его немецким соответствием является *Zaun -забор*, а русским, возможно, *тын*. Изменение значения станет понятно, если вспомнить, что раннее средневековье не знало городов в полном смысле этого слова. Города возникли из укрепленных огороженных населенных пунктов, служивших резиденциями феодалов, но в остальном мало отличавшихся от деревни. [7]

Приведенные выше примеры иллюстрируют внеязыковые связи слов.

Формы лингвистической связи слов чрезвычайно многообразны и проявляются, например, в речи - как зависимость значения слова от контекста и грамматических конструкций, в словарном составе - как зависимость значений слов от значений других слов той же семантической группы или синонимов. Все слова языка связаны между собой и с другими сторонами языка множеством разнообразных нитей и представляют собой единое целое - лексическую систему языка. Все новое в языке нередко вызывает перераспределение значения слова. Поскольку слова и происходящие в них изменения не могут развиваться как единичные и независимые друг от друга. При рассмотрении лексических единиц необходимо учитывать их зависимость от других слов и собственное влияние на другие слова. [2]

В задачу лексикологии входит установление причин каждого лексического явления, определение его места в системе языка и раскрытие объективных закономерностей, которым оно подчинено. [3]

Поскольку словарный состав языка существует и постепенно развивается во времени, в нем всегда есть явления новые, нарождающиеся, устаревшие и отмирающие, и типичные именно для данной эпохи его развития. Поэтому синхроническое описание системы английской лексики должно осуществляться с учетом диахронии, т. е. эволюции всей лексической системы во времени и тенденции ее дальнейших изменений. [1]

Лексикология как наука возникла на базе реальных потребностей языковой практики общества, в особенности лексикографии, литературного творчества, литературной критики и разработки научной терминологии. Учение о слове и его значении развивалось в рамках философии. Вопросы теории слова, связи между наименованием и обозначаемым были на протяжении всей истории философии одним из важных элементов проблемы отношения мышления к бытию, а потому оказывались узловыми вопросами в борьбе материалистического и идеалистического направлений в философии. [3]

Принципы рассмотрения лексических явлений естественно изменялись в связи с изменением общетеоретических взглядов лингвистов. В XIX веке внимание исследователей словарного состава сосредоточивалось на морфологических, фонетических и семантических изменениях, происходящих в отдельных словах и на причинах этих изменений, которые усматривались в явлениях внелингвистического порядка. Так, представители основанной австрийским ученым Шухардтом школы «Слова и вещи» («Sachen und Wörter») интересовались преимущественно появлением новых слов в связи с изменением в культуре и быте народа. Представители младограмматического направления трактовали изменения в словарном составе как совокупность потерь и пополнений, обусловленных индивидуально-психологическими факторами. [2] В области семантики главное внимание обращалось на классификацию типов изменения значения, их причины и условия, в которых они происходят. В XX веке после работ швейцарского ученого Ф. де Соссюра, предложившего отделение исторического исследования языка (диахронии) от исследования статического состояния языковой системы, в которой все элементы взаимосвязаны и взаимообусловлены (синхрония), появились различные школы и направления, ставившие своей задачей изучение языка только в синхроническом плане и в системе. [4]

Особое влияние на развитие древнеанглийского языка оказали кельтские и латинские языки. Примерами кельтских заимствований являются: *dun* — «бурый», *binn* — «ларь»; «ясли», *cradle* — «колыбель», *dūn* — «холм», «крепость». Топоним «Лондон» также сохраняет в своем названии следы кельтского происхождения, который раньше назывался кельтами «*Lyn-dūn*» («крепость у реки»). Описывая изменения в лексическом строе языка, следует отметить, что влиянию были подвержены, в основном, его религиозные, экономические и культурологические сферы. Например: *biscop* — «епископ» (от лат. *episcopus*) (1), *cleric* — «духовное лицо» (от лат. *clericus*), *candel* — «свеча» (от лат. *candela*), *munuc* — «монах» (от лат. *monachus*), *apostol* — «апостол» (от лат. *apostolus*). [5]

Более серьезные изменения в строе английского языка произошли под влиянием скандинавских и норманских языков. В. Н. Ярцева отмечает, что результатом набегов скандинавских викингов в 787 г. явилось пополнение, в первую очередь, языкового запаса северных и северо-восточных диалектов английского языка скандинавскими заимствованиями. [6]

Во 2-й половине XIII в. и 1-й половине XIV в. замечается вытеснение южных диалектных черт из «языка Лондона» и замена их особенностями северного и восточно-центрального диалектов. Таким образом, к моменту «переоценки» роли диалектов слова скандинавского происхождения ассимилировались в английском языке и в среднеанглийский период относились к языковому слою английского языка. Более того, заимствование скандинавской лексики привело к появлению вариантов лексических единиц и, в большинстве случаев, вытеснению древнеанглийской лексики. Например: *ill*, *ugly*, *they*, *their*,

them, anger (сканд. angra), awe (скан. agi), skill (сканд. skil), take (сканд. taka), wing (сканд. vengr). [6]

Более серьезные изменения в английском языке произошли после нормандского нашествия в 1066 г., когда английский язык был «смещен» французским, или нормандским. На протяжении более двух столетий в стране существовало двуязычие, или, правильнее сказать, многоязычие, т. к. французский, или нормандский, стал официальным языком государства; на английском разговаривали в основном низшие слои населения, купцы и ремесленники; латинский использовался представителями церкви, считался обязательным для изучения в школах и иногда использовался в политической и экономической сферах, что в очередной раз способствовало изменению семантического состава английского языка. Слова, заимствованные в английский язык из французского или латинского, закрепились в языке в качестве стилистических синонимов, тем самым образуя новые синонимические ряды: feed (кормить) — nourish (питать, кормить), try — endeavour (попытка, старание), meet — encounter (встретиться). [7]

Словарный состав стремительно изменяется под влиянием изменений в обществе и в культуре. Появляется все больше заимствований.

По вопросам развития английского языка имеется обширная литература. В ней содержится богатый фактический материал и дается анализ конкретных лексических явлений. В течение многих десятилетий в Англии и США осуществляется огромная лексикографическая работа. Большой Оксфордский словарь, в котором собрано, в историческом плане прослежено и объяснено приблизительно полмиллиона слов английского языка. Многие из зарубежных авторов, писавших по вопросам английской лексикологии (М. М. Гухман, С. Я. Гельберг, Е. Н. Флауэр и многие другие), исходят из того представления, что развитие и обогащение английского словарного состава происходило главным образом за счет лексических заимствований из других языков. Большую роль в развитии английского языка сыграли отечественные языковеды, в частности: Н. Н. Амосова, И. В. Арнольд, И. Р. Гальперин, Ю. А. Дубовский, Н. Е. Латышева, А. Д. Швейцер, В. Н. Ярцева и др. В данных работах, авторы уделяют большое значение и другим факторам в развитии языка – внеязыковым, т. е. условиям, изменение значения слова вероятно при появлении в жизни общества нового денотата — предмета или понятия и т. д. [4]

В заключении можно сказать, что лексический строй английского языка находится в состоянии непрерывного изменения. Действительно, словарный состав языка быстро реагирует и отражает изменения, происходящие во всех сферах жизни и деятельности людей: в производстве, в науке, в мировоззрении, в быту, в культуре и т. д. В результате значительных изменений и заимствований словарный состав современного английского языка стал богаче, чем словарный состав древнеанглийского и любого другого языка.

Литература:

1. Амосова Н. Н. Этимологические основы словарного состава современного английского языка. – М.: Изд-во лит. наиностр. яз., 1956.
2. Аракин В. Д. История английского языка. Учебное пособие. – М., 1985.
3. Арнольд Л. М. Слова в английском языке. – Минск, 2001.
4. Лексикология английского языка. Учебник для ин-тов и фак. иностр. яз. – М.: Высшая школа, 1979.
5. Маковский М. М. Английская диалектология: Современные английские территориальные диалекты в Великобритании. Учеб. пос. – Изд. 2-е, стереотипное. – М.: КомКнига, 2005.
6. Ярцева В. Н. Развитие национального литературного английского языка. – Изд. 2-е, испр. – М.: URSS, 2004.
7. https://novainfo.ru/article/Исторические_этапы_развития_английского_языка.

Historical changes in the lexical structure of English

The article explores the lexical system of the English language, reviews basic historical changes of English vocabulary at different stages of its development, and defines linguistic and extra-linguistic factors and reasons of the changes.

Key words: lexis, development, lexicology, word, change.

УДК: 005.95./96

ПОДГОТОВКА УПРАВЛЕНЧЕСКИХ КАДРОВ С УЧЕТОМ РЕГИОНАЛЬНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ

Бакирова Г. М. ОГПИ

В условиях рыночных отношений от руководителей сельских школ требуются особые навыки в организации образовательной деятельности и внедрении достижений научно-технической революции. Поэтому первейшей задачей профессиональных образовательных учреждений должна быть подготовка специалистов со знанием инновационного менеджмента.

Leaders of village schools are required special skills in the organization of educational activity and contribution of scientific-technical revolutionary achievements in condition of market relationship. That's why the first consideration of professional educational establishments should be training specialists with the knowledge of innovative management.

Илимий техникалык революциянын жетишкедиктеринън \кт\r\ \ч\н жана билим бер\ иш аракеттерин уюштурууда рынок мамилелеринин шартында айыл мектептеринин жетекчилигинен тзгъчъкънд\мдърд\ \йрън\ талап кылынууда. Ошондуктан кесиптик билим бер\ мекемелеринин биринчи маселеси катары инновациялык менеджмент боюнча адистерди даярдоо болуп эсептелинет.

Экономика Кыргызстана, как и экономика многих стран СНГ с 90-х годов переживает процесс спада. В результате этого произошли многие конфликты властей государств с народом. Причиной апрельской революции явилась именно недовольствие большинства народов Кыргызстана к власти. С приходом к власти, экс - президент Кыргызской Республики Алмазбек Шаршенович Атамбаев сказал: «... Я смотрю в будущее с надеждой и уверенностью. И я знаю, что надо делать, чтобы жизнь моего народа стала лучше, чтобы развивалась экономика, рос достаток»¹ и думая о состоянии народа свою работу, он начал, проводя процесс обновления материально-технической базы образовательных учреждений.

Сегодня качественное образование - это условие независимости государства и возможность иметь будущее для общества.

Все развитые страны мира решают проблему проведения образовательных реформ, и все пока не сформулировали пути решения. И проблема не в том, что неизвестно, куда двигаться – общие подходы уже выработаны. Проблема в том, как совершить необходимый переход, так как мы имеем дело с инерционной, чуткой к социальным изменениям и затратной по ресурсам системой.

Проблема реформ в образовании критична для будущего страны, для национальной независимости, для судеб наших детей. Нереформированное образование – продление на десятилетия всех недостатков современного общества, что в условиях быстро меняющегося мира резко ухудшит состояние и перспективы государства и общества. Прежде всего надо посмотреть на ситуацию в Среднеазиатском регионе. Мы имеем конкуренцию с нашими близкими и дальними соседями за природные ресурсы, экономическое и культурное лидерство. Понятно, что тот, кто лучше и раньше освоит новую, инновационную модель посткризисного развития, тот и выиграет в конкуренции. Инновационным будет не только использование новых технологий, но, прежде всего, формирование иного взгляда на свои

¹Выступление Президента КР А. Ш. Атамбаева. – Б., 2016.

возможности и ресурсы. И главным механизмом реализации инновационной политики должно стать образование. Мы можем, опираясь на образовательные ресурсы, стать центром для образования молодежи всего региона. Мы имеем материально-техническую базу, педагогов и русский язык преподавания как общий для стран соседей. Такую задачу надо ставить, и ее решение непременно потребует изменений и в управлении и финансировании образования, и в содержании подготовки, и в ее формах. Это только один из примеров иного взгляда на образовательную политику.

В решении поставленных задач Президентом и Правительством КР по реформам в сельской школе немало усилий вложил и Ошский гуманитарно- педагогический институт (далее ОГПИ) выпуская педагогов- менеджеров ОУ. ОГПИ по своему направлению готовит специалистов именно для сельских школ, т. к. студентами вуза являются жители сельских регионов Ошской, Джалал-Абадской и Баткенской областей Кыргызской Республики.

Одновременно с обновлением материально- технической базы ОУ необходимо улучшить качество знаний с учетом рыночных требований. Возрастание роли факторов интенсивного развития, конкурентное взаимодействие между образовательными учреждениями обуславливают необходимость внедрения научно- технических нововведений с целью повышения конкурентоспособности. Создание нового специалиста требует реализацию инновационных процессов в технологии, организации труда и в управлении. И поэтому, в подготовке кадров для образовательной сферы, необходимо уделять большое внимание на инновационный процесс не только в отношении педагогической технологии, но и в подготовке специалистов, необходимых на рынке образования.

На наш взгляд, образование и профессиональная подготовка педагогических и управленческих кадров образовательных учреждений (ОУ) должны решаться на государственном уровне, путем разработки кадровой политики, начиная с вузов.

За последние годы система образования подверглась широкомасштабным реформам на всех уровнях обучения. Благодаря взвешенной политике реформ за сравнительно короткий период национальной системе образования удалось сохранить устойчивость развития системы, обеспечить многообразие образовательных программ, предложить альтернативные формы и новые технологии обучения, добиться многоканальности финансирования.

В 90- гг. в Кыргызстане количество вузов в силу сложившихся обстоятельств увеличилось в несколько раз. Количественный рост современных вузов охарактеризован в табл. 1.

Табл. 1. Высшие профессиональные учебные заведения Кыргызской Республики¹

Наименование	2010-11	2011-12	2012-13	2013-14	2014-15	2015-16
Число высших учебных заведений: всего	54	54	55	53	52	50
Государственные	30	32	31	31	33	33
Частные	24	22	24	22	19	17
Численность студентов-всего, тыс. чел.	188, 8	207, 4	199, 1	203, 0	218, 3	231, 8
Численность ППС, чел. (штатный персонал)	9960	10452	13221	11649	13337	13492

По данным таблицы 1. можно сделать вывод о том, что количество вузов сократилось с 2010- 11 учебного года по 2015- 16 учебный год на 8%. К чему же привело рост количества вузов, студентов и ППС в начале 90- х гг. XX века?

Во- первых, к направлению молодёжи образованию и науке,

Во- вторых, к частичному трудоустройству молодых специалистов.

Всё это было временными мерами в тот переломный период. А каковы же сегодняшние требования рынка?

Современное образование в вузах должно включать не только процесс приобретения фундаментальных знаний, но и получение новых навыков использования теоретических

¹ Высшие профессиональные учебные заведения Кыргызской Республики. Кыргызстан в цифрах. Нацкомстат. 2016. стр. 274.

знаний в конкретных ситуациях, чтобы специалист был востребован в условиях рынка. Цель образования в образовательных учреждениях и менеджменте - это подготовка специалистов, умеющих предвидеть будущее, понимая и анализируя конкретную практическую ситуацию. Учебный процесс должен развивать у студентов активную жизненную позицию и формировать высокую мотивацию к работе. Такая подготовка специалистов в области управления образовательных учреждений требует широкого использования активных форм обучения, приближающих учебный процесс к организационно- производственным ситуациям. Повышение эффективности обучения студентов прямо зависит от умелого подбора и использования разнообразных, адекватных тематике и ситуации методов обучения, а также от активизации всего учебного процесса. Формы обучения могут быть многообразны: доклады, семинарские занятия; индивидуальные беседы; практические упражнения; работа в команде; опрос экспертов; тесты; ролевые и деловые игры; изучение конкретных ситуаций; круглые столы с участием специалистов и др.

В отчете «Методологические основы для сравнительного анализа качества образовательных процессов в вузах Кыргызской Республики по направлениям: бизнес, экономика, юриспруденция и информационные технологии» составленной Фондом Евразия Центральной Азии по программе «Содействие повышению качества и прозрачности высшего образования в КР»¹ указаны «рейтинг» важности для работодателя различных навыков, знаний и способностей, получаемых выпускниками вузов:

Табл. 2. «Рейтинг» важности для работодателя различных навыков, знаний и способностей, получаемых выпускниками вузов (n = 125).

№	Навыки, знания, способности	Менеджмент, в %	Информационные технологии, в %	Юриспруденция, в %
1	Навыки по специальности	95	96	90
2	Компьютерные навыки	94	94	82
3	Умение работать в команде	94	92	94
4	Профессиональная и этическая ответственность	92	95	99
5	Устная речь	88	89	92
6	Принятие решений	87	84	78
7	Письменная речь	86	87	85
8	Современные технологии	85	91	75
9	Лидерские способности	84	78	82
10	Потребность в постоянном продолжении обучения	83	89	87
11	Знание отраслевых норм и особенностей	82	81	82
12	Деловые принципы	82	86	94
13	Математика	81	85	64
14	Понимание глобальных задач	80	85	79
15	Иностранные языки	71	81	54
16	Навыки управления	69	79	65
17	Естественные науки	41	67	35

По мнению работодателей, выпускники вузов должны, в первую очередь, обладать навыками по специальности, компьютерными навыками, умением работать в команде, профессиональной и этической ответственностью. Наименее важным навыком работодатели посчитали подготовку выпускников по естественным наукам. Следует отметить, что в подавляющем большинстве случаев опрошенные работодатели придают несколько большую важность указанным навыкам и способностям, нежели опрошенные студенты.

В период изменений методов подготовки специалистов- менеджеров ОУ необходимо учитывать региональные особенности подготовки управленческих кадров образовательных учреждений Кыргызстана. В условиях значительных перемен в области управления

¹ Методологические основы для сравнительного анализа качества образовательных процессов в вузах Кыргызской Республики по направлениям: бизнес, экономика, юриспруденция и информационные технологии». Фондом Евразия Центральной Азии. Программа «Содействие повышению качества и прозрачности высшего образования в КР» Бишкек- 2006 г. стр. 36.

образованием, расширения самостоятельности школ меняются и значительно усложняются требования, повышаются требования к профессиональной компетентности руководителей.

В ОГПИ разрабатывается модель поэтапной подготовки педагогов-менеджеров, переподготовки и повышения квалификации руководителей общеобразовательных школ. Мы предусматриваем ввести несколько уровней обучения в области управления образованием.

I уровень. Цель – освоить общетеоретические знания в области управления.

Обучение на этом уровне ведется в два этапа. 1-й этап (вводный) содержит курс основ управления педагогическими системами, курс этот будет введен в ОГПИ. 2-й этап обучения (начальный) директора пройдут также в ОГПИ. Он содержит курс теории управления.

Параллельно с получением высшего педагогического образования вводится специальный экзамен в ОГПИ. Имеющие педагогическое образование, пройдут в ОГПИ курс основ теории управления со сдачей итогового экзамена. Предусмотрено и самообразование со сдачей экзамена экстерном. Те, кто имеет высшее педагогическое образование, осваивают полный курс I уровня (включающего учебные программы 1-го этапов) со сдачей итогового экзамена. На этом этапе наряду с обучением ведется диагностика профессиональных и личностно-деловых качеств слушателей, составляется карта рекомендаций по развитию необходимых управленческих способностей. Она станет основной для разработки для индивидуального плана последующего обучения.

II уровень квалификации (базовый) директора получают в ОГПИ. Цель его – освоить основы профессиональной деятельности. Содержание: модульная программа обучения руководителя практической деятельности (в зависимости от ее направления) и развитие управленческих способностей. В течение года после назначения на должность директора руководители пройдут курсовую подготовку в различных формах; будут заниматься самообразованием на основе стандартной программы, после чего пойдут стажировку в качестве управленца (2-3 недели). Завершится этот этап экзаменом и подготовкой и защитой программы развития учреждения образования.

III уровень также предполагает два этапа. На первом – мы предложим слушателям модули дополнительных учебных курсов, освоение которых (при условии, если учебные программы I и II уровней успешно изучены) дает право получить диплом о профессиональном высшем образовании в области управления. Цель 2-го этапа – получить высшую квалификацию в области управления образованием, углубить профессиональную компетентность. На этом этапе директор может поступить в аспирантуру по специальности «Менеджмент» в предусмотренном законодательством порядке.

Периодическое повышение квалификации является обязательным для всех категорий управленческих кадров, однако выбор курсов, учебных модулей, форм обучения производится в соответствии с личными потребностями работников.

Таким образом, современный педагог-менеджер ОУ должен уметь решать следующие организационно-управленческие задачи:

- Анализ и рефлексия всего педагогического процесса и его элементов, возникающих затруднений;
- Построение (целеполагание и планирование) педагогического процесса;
- Принятие управленческих решений, в частности, выбор путей решения, средств достижения целей;
- Прогнозирование результатов и последствий принимаемых решений;
- Реализация различных вариантов образовательного процесса;
- Организация информационных связей с другими участниками образовательного процесса, вовлеченными лицами и организациями;
- Коррекция протекания педагогического процесса на основе текущей рефлексии.

Одними из основных личностных качеств педагога-менеджера является его управленческие качества как интеграционные характеристики, включающие умение организовать деятельность учащихся и формировать свои управленческие качества.

Литературы:

1. Кыргызстан 2015- 2017: шаги развития. Б. -2017.
2. Отчет. Методологические основы для сравнительного анализа качества образовательных процессов в вузах КР. USAID. Б. -2016.
3. Основы предпринимательского дела. Ю. М. Осипов. М. «Гуманитарное знание», 1991.
4. Предпринимательство. А. В. Бусыгин. М. Дело, 1999.
5. Кыргызстан в цифрах. Нацкомстат. Б. - 2016 .
6. Менеджмент, маркетинг и экономика образования. А. П. Егоршин. Нижн. Новг. - 2001.

БИЛИМ БЕРҮҮДӨ ЗАМАНБАП МААЛЫМАТТЫК СИСТЕМАЛАРДЫН ЖАНА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫН КОЛДОНУЛУШУ

Белекова К. К. . Алиева Э., Сайтмамат к Ж., Гапыров М. ОшМУ

Макалада заманбап технологиялардын билим берүүдө колдонулушу жана анын жашоодогу ролу жөнүндө баяндалат.

Негизги сөздөр: технология, реформалоо, модул электрондук окутуу, ааламдашуу.

The article shows the role and usage of new technologies in teaching.

Key words: technology, to reform, modul electronic teaching, globalization.

Маалыматтык технологиялар коомдун ар кандай тармактарында активдүү колдонулууда. Республикабыздын жогорку техникалык окуу жайларында маалыматтык технологияларды пайдалануу окуу процессин жакшыртуу, коомдун талабына жараша адистерди даярдоо, жаңыланган билимдерге ээ болуу максатын көздөйт. Алар аркылуу илимий изилдөө иштери, дүйнөлүк маалымат алмашуу системасын жакшыртуу аракеттери, профессионалдык билим берүү системасын реформалаштыруу жана компьютерлештирүү багыттары ишке ашырылууда. Айрыкча интернет булактары инсандар үчүн ар тараптуу маалыматтарды алууга мүмкүнчүлүк түзүп олтурат. Мындай мүмкүнчүлүктөн билим берүү системасы да куру калган жок. Билим берүү системасын да компьютердик технологияларды колдонулушу күндөн – күнгө өрчүп барат. Бирок, мындай жаңылыктар өлкөбүздүн бардык булун бурчун ээледі деп айтууга али эрте. Окутуу процессинин мазмуну – дидактиканын негизги маселелеринин бири. Окутуу процессинин мазмуну - кимге кандай көлөмдөгү билимди кандай деңгээлде берүү керектигин аныктайт. Демек, алдын – ала бекитилген билимдин, билгичтиктин жана көндүмдөрдүн системасы тигил же бул окуу мекемеси үчүн окутуу процессинин мазмуну болуп эсептелет. Окутуу процессинин мазмуну студенттердин ар тараптан өнүгүшүнө, алардын ойлонуу, ой жүгүртүү ишмердүүлүгүнө жана өз алдынча эмгектенүүсүнө шарт түзүүсү зарыл. Жогорку окуу жайларда жүрүп жаткан компьютерлештирүүдөн соң, кафедраларда студенттерди иштерине көзөмөл жүргүзүү, маалымат рурстарын бөлүштүрүү, кафедрага тийиштүү болгон предметтер боюнча окутуунун эффективдүүлүгүн жогорулатуулар жана маалыматтык технологиялардын окуу процессинде пайдалануу боюнча улам жаңы проблемалар пайда болууда. Жогоруда белгилегендей окуу жайларынын бардык адистиги боюнча окуу процессинде маалыматтык технологияларды пайдалануу азырынча тийиштүү көрсөткүчкө жетелек. Мындай абал кафедраларда лабораториялык иштери боюнча фондустарынын жоктугунан, предметтер боюнча студенттерди окутуу боюнча окутуунун тийиштүү программалык камсыздоолорунун жетишсиздигинен, окуучулардын компьютерде иштөө, пайдалануу мүмкүнчүлүктөрүнүн жана көндүмдөрүнүн жоктугунан ж. б пайда болууда. Глобалдашуу процессинде

Кыргызстандын жогорку окуу жайларынын окутуу процессинде маалыматтык технологияларды колдонуунун багыттары деп аталгандыктан, “Объектив технологиясы – Objectif technology”, Модул электрондук окутуу системасы (Moodle – Modular Object – oriented Dynamic Learning Environment)” сыяктуу маалыматтык технологиялар техникалык багыттагы студенттердин информатикалык билим сапатын өркүндөтүүдө чоң роль ойногондугу белгилүү. Заманбап билим берүү системасы ачык глобалдуу системага окшоп көрүнөт. Азыркы цивилизациянын постиндустриалдык абалы информациялык коомдун өнүгүүнө байланыштуу. Маалыматтык коом бул адамзат цивилизациясынын жаңы формасы. Коомдо жумушчулардын көпчүлүк бөлүгү маалыматты иштетүү менен алектенген жагдай маалыматтык коомду жаратат. Пайда болгон маалыматтык коом үзгүлтүксүз байланышкан технологиялардын өнүгүүсүндө таралат. Жаңы маалыматтык технология адамзаттын бардык чөйрөсүндө кеңири жайылууда. Бул процесс окуу системасынын практикалык жана теориялык маңызынын өзгөрүүсүнө алып келди. Кыргызстандын маалыматтык коом катары өнүгүүсү үчүн глобалдуу маалымат мейкиндигинде эркин сүзүп, ыкчам ой жүгүртүп, оптималдуу чечимдерди кабыл ала турган коомдун ар кандай шартына ийкемдүү адис зарыл. Ушул зарылчылык студенттердин алдына жаңы талаптарды койду. Интернет дүйнөдөгү ар түрдүү мекемелердин түрдүү маалыматтык тармактарында чагылдыруучу ядро жана бүткүл дүйнөнү камтыган компьютердик тармак, бүгүнкү кырдаалдагы заманбап технологиялардын бири. Азыркы учурда интернеттин дүйнөнүн 160 тан ашык өлкөсүндө 30 миллиондон ашуун абоненти бар. Ай сайын бул тармак 5 – 10 % ке көбөйүүдө. Айрым адамдар интернет эч кандай мааниге ээ эмес деп эсептешет. *Билл Гейтс* айткандай: “интернет – бул технологиянын кыймылдаткыч күчү. Ал аркылуу дүйнөнүн ар тарабында иштелип чыккан акыркы баалуу маалыматтар менен таанышууга мүмкүнчүлүгү бар”. Ааламдашуу жана интеграция процессинде билим берүү жаатында маалыматтык коммуникация чоң мааниге ээ. Маалыматтык технология заманбап билим берүүдө жана студенттердин маалыматтык компоненттүүлүгүн калыптандырууда негизги ролду ойнойт.

ЖОЖдо окутуу процессинде жаңы маалыматтык технологияларды колдонуу жана анын билим берүүнүн сапатынын жогорулашына тийгизген таасиринин артыкчылыктарын аныктоо эң актуалдуу маселелерден жана бул компьютердик сабаттуулукту, жаңы маалымат технологияларды колдонуу усулдарын өздөштүрүү менен жүзөгө ашырылат. Бүгүнкү күндө компьютердик технологиялар билим берүүнүн негизги каражаттарына айланган учур жана интернеттен эркин пайдалануу шарттары, мүмкүнчүлүктөрү түзүлгөн. Учурда ЖОЖдордо компьютердик технологиялар менен жабдуулар жана аларды окутуу процессинде колдонуу күндөн – күнгө жакшыртылууда. Окутуу процессинде жаңы маалыматтык – коммуникациялык технологияларды окутуу куралы катары пайдалануу- окутуунун сапаты жана эффективдүүлүгүн жогорулатат: студенттин материалдарды өздөштүрүүсүн жакшыртууга, терең өздөштүрүүгө, практикалык колдонуштарын жана илимий негиздерин ачып берүүгө, компьютердик сабаттуулуктарды өздөштүрүүгө түрткү берет, түркүк боло алат. Ошол элу учурда, студенттердин жеке кызыгууларын, умтулууларын жана изденүүлөрүн жаратып, өз алдынча ой жүгүртүүлөрүн жана өз алдынча иштөөлөрүн өрчүтөт.

Маалыматтык технологияларды колдонуу окуу китебинен сырткары кошумча маалыматтарды кеңири бере алат жана дидактиканын маанилүү принциби - “ миң уккандан бир көргөн” көргөзмөлүүлүктүн таасири чоң: окуу - өздөштүрүү процесстеринде традициялык формадагы угуу, жазуу менен гана чектелип калбай, аны көрүү менен эске тутум бекемдейт жана өз учурунда билим алуунун параметрлеринин аздыр- көптүр өзгөрүшүнө байланыштуу байкоолорду, анализдерди жүргүзүүгө жетишишет.

Билим берүү системасында жаңы маалыматтык технологияларды колдонуу маселелери - матермалдык - техникалык база менен жабдылуудан, жаңы маалыматтык технологияларды колдонуу усулдарын өздөштүрүүдөн жана анын улуттук стратегиянын талаптарына жооп берүү деңгээлинен, шайкеш келүүлөрүнөн көз каранды. Жаңы маалыматтык технологияларды колдонуу окутуучулар үчүн окутуунун жаңы формасына ылайыктуу усулдарды өздөштүрүү зарылыгын шаттайт. Башкача айтканда мультимедиялык технологиялар, презентациялар, слайддар, анимациялык коштоолорду пайдалануу, электрондук окуу куралдарын, окуу – методикалык комплекстерин түзүү боюнча жаңы проблемалар жаралып, ал проблемаларды чечүү маселелеринде компьютердик технологияны билүү менен эле чектелбестен, окутуунун жаңы формасынын усулдарын билүү эң зарыл. Окутуу процессинде мультимедиялык презентацияларды, түзүлгөн слайддарды колдонуу студенттердин көңүлүн эң башкыга бурат жана материалды окуу - үйрөнүү учурунда убакыт үнөмдөлөт да, бышыктоо үчүн убакыт артып, өтүүчү материалды электрондук презентациялардын жардамында кенен – кесир бышыкталат. ЖОЖдордо лекциялык жана практикалык сабактарды өтүү процессинде проекторду, электрондук досканы, компьютердик технологияларды колдонуу жана Интернетке чыгуу мүмкүнчүлүктөрү көнүмүш адаттагы “бор технологиясынан” активдүү окутуунун формасына өтөт.

Алгач адамзат кара күчкө таянчу, бул учурда жери бар адамдар утуп чыкчу, андан кийин өнлүрүшү бар адамдарга мүмкүнчүлүк пайда болгон. Кимдин акча каражаты көбүрөөк болсо, ошолор утуп чыгат деп айтып калдык. Бирок акыркы жыдары жерге да, өндүрүшкө да, акчага да эмес, маалыматка ээ болгондор утуп чыга баштады. Ошондуктан биз, бүгүн дүйнө жүзүндөгү билим экономикасынын башкаларга көбүрөөк таасири тийип жатканын белгилейбиз. Билим экономикасына ким жетише алат? Маалыматтын жогорку деңгээлдери формасын демократиялык түрдө өнүктүргөн калктар, коомчулуктар, маалыматты туура пайдаланган мамлекеттер билим экономикасын түптөөгү жетиштиги.

Заманбап билим берүү системасы ачык глобалдык системага окшоп көрүнөт. Азыркы цивилизациянын постиндустриялык абалы информациялык коомдун өнүгүүсү менен байланышат. Маалыматтык коом бул адамзат цивилизациясынын жаңы формасы. Коомдо жумушчулардын көпчүлүк бөлүгү маалыматтын иштетүү менен алектенген жагдай маалыматтык коомду жаратат. Пайда болгон маалыматтык коом үзгүлтүксүз байланышкан технологиялардын өнүгүүсүндө таралат. Жаңы маалыматтык технология адамзаттын бардык чөйрөсүндө кеңири жайылууда. Бул процесс окуу системасынын практикалык жана теориялык маңызын өзгөрүүсүнө алып кеди. Кыргызстандын маалыматтык коом катары өнүгүүсү үчүн глобалдуу маалымат мейкиндиги эркин сүзүп, ыкчам ой жүгүртүп, оптималдуу чечимдерди кабыл ала турган коомдун ар кандай шартына ийкемдүү адистер зарыл. Ушул зарылчылык студенттердин алдына жаңы талаптарды койду.

Интернет дүйнөдөгү ар түрдүү мекемелердин түрдүү маалыматтык тармактарын чагылдыруу ядро жана бүткүл дүйнө камтыган компьютердик тармак, бүгүнкү кырдаалда заманбап технологиялардын бири. Азыркы учурда интернеттин дүйнөнүн 160тан ашык өлкөсүндө 30 миллиондон ашуун абоненти бар. Ай сайын бул тармак 5-10%ке көбөйүүдө. Айрым адамдар интернет эч кандай мааниге ээ эмес деп эсептешет. Бирок алар түпкүлүгүн ойлонбостон адашышууда. Билл Гейтс айткандай: “интернет – бул технологиянын кыймылдаткыч күчү. Ал аркылуу дүйнөнүн ар тарабында иштелип чыккан акыркы баалуу маалыматтар менен таанышуу мүмкүнчүлүгү бар”.

Технологиялык коммуникациялык маалыматтарды алуу ар дайым өзгөрүү процессинде, ошондуктан интернеттен студенттер үчүн жаңы керектүүсүн табуу бир топ татаал маселеге айланат. Ошондуктан издөө областын кичирейтүү, башкача

айтканда, ошол теманын багыты боюнча гана издөө ишти бир оп жеңилдетет. Керектүү окуу материалдарын издөөнү интернет китепканалар боюнча жана рефераттардын архивдеринен издөө бир топ талапка ылайыктуу натыйжа берет. Билим берүү системасындагы адабияттардын жетишсиздигин билим берүү мекемелерин жаңы маалыматтык технологиялар менен жабдуу жана аларды интернет байланышы менен камсыздоо менен жое алабыз. Ошону менен бирге ал аркылуу студенттердин компьютердик, маалыматтык билимдүүлүгүн жогорулатууга болот. Учурда интернет маалымат алмашуунун негизин түзүп калды. Эгер маалымат алмашуу тездесе, анда коомдун өнүгүүсү да тездейт. Маалыматтык – коммуникациялык технологияларды сабакта колдонууда мультимедиялык презентациялардын негизинде студенттердин түшүнүүсү активдештирилет, предметке болгон кызыгуусу артат, жакшы түшүнүүгө мүмкүнчүлүк туулат, өтүлгөн материалдарды эске тутуу мүмкүнчүлүгү жакшырат, натыйжада сабак максатына жетип, анын эффективдүүлүгү жогорулайт. Маалыматтык – коммуникациялык технологияларды, мультимедиялык каражаттарды окууда, билим берүүдө колдоно алууга жетишүү жаңы муунду тарбиялоодо жоопкерчиликтүү жаңы кадам болуп эсептелет.

Адабияттар:

1. **Балашова, М. С.** “Применение интернета на уроках как средство мотивации студентов” Научно-методический журнал. “Английский язык. Всё для учителя!” №2 (62) февраль 2017 г. 7-8- беттер

2. **Бекбоев, И.** “Азыркы сабакты даярдап өткөрүүнүн технологиясы”[Текст]/ Алимбеков, А. // Бишкек: 2011 122- 128- беттер

3. **Зайцева, Р. И.** «Способы повышения мотивации учебной деятельности на уроках английского языка»[Текст]г. Новый Оскол. Научно-методический журнал (“Английский язык. Всё для учителя!” №3 (75) март 2018 г.)-24-26- беттер

4. **Извочкин, В. А.** “ Школа информационной цивилизации, “Интеллект 21 век” [Текст] / Е. А. Тумаева // Москва: 2009. – 228- бет

5. **Логотова, А. И.** “Технология подкастов – технология будущего, или как изучать иностранный язык интересно”[Текст] . Научно-методический журнал(“Английский язык. Всё для учителя!” №2 (74) февраль 2018 г.) -12-бет

ЧЕТ ТИЛИН ОКУТУУДА КОМПЬЮТЕРДИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫН РОЛУ

**Белекова К. К., Абилазиз кызы М.,
Машрап кызы З., Раимжан кызы А. ОшМУ**

Макалада чет тилдерин үйрөтүүдө компьютердик технологиялардын колдонулушу жана анын ролу жөнүндө маалымат берилет. .

Негизги сөздөр: мультимедия технологиялары, вербалдык коммуникативдик түшүнүк, мультимедиялык мультфильмдер, компьютердик программа.

The article describes the role and usage of computer technologies in teaching foreign languages.

Key words: multimedia technologies, verbal communicative thinking, multimedia cartoons, computer programs.

Бүгүнкү күндө заманбап технологиялардын түрлөрү улам-улам көбөйүүдө, алардын катарына компьютердик технологияларды алсак болот. Компьютер – бул окуучулардын ишмердүүлүгүн көзөмөлдөөнү, ошол эле учурда окуу процессин кылдаттык менен башкарууну сапаттуу жагына өзгөрткөнгө жардам берет. Мугалимдин ролу бул жерде өтө маанилүү. Ал сабакка байланыштуу компьютердик программаларды, дидактикалык материалдарды жана өз алдынча жеке (индивидуалдык) тапшырмаларды тандайт, иштөө учурунда окуучуларга жардам берет, алардын билимин жана өнүгүүсүн баалайт.

Заманбап мугалимдин алдына жаңы педагогикалык куралды же каражатты издеп табуу маселеси турат. Биз өзүбүздүн педагогикалык ишмердүүлүгүбүздө төмөндөгүдөй жыйынтыктарга келебиз: азыркы шарттарда, маалымат технологияларына карата болгон студенттердин кызыкчылыгын эске алуу менен, англис тили сабактарын үйрөтүүдө аларды негизги каражат катары пайдаланса болот, анткени азыркы студенттер жана окуучулар эскиче окууну жана окутууну каалашпайт, жаңы нерсени үйрөнүүгө умтулушат; азыркы ааламдашуу процесси мугалимдин алдына жаңы технологиялар менен мыкты иштөөнү талап кылат.

Компьютердик технологияны колдонуп окутуу, окутуунун эң негизги жолун тандоого жол берет жана аны ишке ашырат. Азыркы учурда жеке (персоналдык) компьютерди, мультимедия технологияларды жана Интернеттин глобалдуу маалыматтык компьютердик тармагын билим берүү системасына киргизүү ага негизинен жакшы таасир берет, тагыраак айтканда, чет тилдерин окутууда компьютердик технологиянын окуу процессине тийгизген таасири зор.

Компьютердик технологияларды маалымат алуу каражаты катары колдонуу ар түрдүү жана көп кырдуу. Ал бир нече секунддун ичинде электрондук библиотеканы жана андагы керек маалыматтарды таап чыга алат.

Компьютердик технологияны колдонуп жатканда вербалдык коммуникативдик ишмердүүлүктү үч аспектте кароону эске алуу керек. Биринчиден, студенттердин жана окуучулардын электрондук почта жана маалымат тармактарын колдонуу аркылуу реалдуу убакытта эркин пикир алышуу, башкача айтканда, маектешүү өнөктөштөрдүн ортосунда жазуу жүзүндө накта диалог катары колдонуу. Экинчиден, үйрөнүүчүнүн компьютер менен болгон катнашынын интерактивдүү баарлашуусу катары, бул учурда пикир алышуунун реалдуу максаттары коюлат, башкача айтканда, адам менен машинанын ортосундагы диалог болуп саналат. Үчүнчүдөн, компьютердик үйрөтүүчү программаларды иштетүүдө ал программалар коммуникациялык жана баарлашуу кырдаалдардын шарттарын түзүүдөгү каражат катары колдонулат.

Чет тили предметинин өзгөчөлүгү сабактарда компьютердик технологияны активдүү жана максатка ылайык колдонууну шарттайт. Чет тилин үйрөнүү мазмунун башкы компоненттери болуп төмөндөгү кептик ишмердүүлүктөр эсептелет: *сүйлөө (speaking)*, *угуу (listening)*, *окуу (reading)*, *жазуу (writing)*. Компьютердик билим берүүчү программалар студенттин өз алдынча үйрөнүүсүн уюштуруучу машыктыргыч болуп эсептелет, ал студенттердин билимин өздөштүрүүсүн башкарып жана шарттарын түзүп берет, баарынан да баалуусу үйрөнүүчү өз алдынча билимин түзө алат, бирок даяр түрүндө алган билим үстүртөн болгондуктан ал акыркы учурда толугу менен эсте сакталып калбайт. Англис тили сабагында компьютердик технологияларды (КТ) колдонуу – азыркы учурдун талабы.

Өзүбүз күбө болуп жаткандай, акыркы жылдары жаңы маалымат технологияларын колдонуу маселеси тез-тез көтөрүлүп жатат. Бул бир гана заманбап техникалык каражаттар эмес, ошондой эле окутуунун жаңы формалары, билим берүү процессиндеги жаңы мамиле. Мультимедиялык каражаттарды колдонуу окутууда жеке-багыттык мамилени жүзөгө ашырууга жардам берет, инсандын жеке өзгөчөлүгүн эске алуу менен жекеликти жана айрымдуулукту, алардын билимге ээ болуу деңгээлин, шыгын жана ынтаасын камсыздайт. Компьютердик программалардын жардамы менен англис тилин үйрөнүү окуучулардын кызыгуусун арттырат.

Бүгүнкү күндөгү дисктер маалыматты текст түрүндө, үн чыгаруу менен, видео-көргөзмөлөр, оюндар түрүндө экранда көрсөтө алат. Компьютердик технологиялардын жардамы менен англис тилин окутуу ар бир студенттин өз алдынча иштерин уюштурууга мүмкүнчүлүк берет дейт ... [17]. Кадимки сабакты компьютердик технологиялар менен интеграциялап өтүү мугалимдин жасаган ишинин бир бөлүгүн компьютерге түшүрүүгө жол берүү менен, сабакты кызыктуу жана интенсивдүү кылат. Мында компьютер мугалимдин ордун алмаштырбайт, болгону анын ишин толуктайт. Окутуу программаларын тандоо

баарынан мурда, колдонулуп жаткан материалдан, үйрөнүүчүлөрдүн даярдыгынын жана алардын жөндөмүнүн деңгээлинен көз каранды.

Компьютердик технологияларды колдонуп иштөө окууга болгон кызыгууну гана арттырбастан, ошол эле учурда окуу тапшырмаларынын татаалдык даражасын жөнгө салат, туура чечимдерге демилге берет. Мындан тышкары, компьютер толугу менен окууга болгон терс мамиленин негизги себептеринин бирин четтетүүгө өбөлгө түзөт. Дал ушул аспект көпчүлүк компьютердик окуу программаларынын авторлору тарабынан каралган. Студентке компьютердин чычканын (мышь) бир чыкылдатуу менен керектүү маалымдама китептерди, башка керектүү маалыматтарды жана сөздүктөрдү экранга чыгаруу менен аларды пайдаланууга мүмкүнчүлүк берилет [3]. Бул технологияда иштөө менен, студент керектүү жардамга таянып тапшырманы акырына чейин чечүүгө мүмкүнчүлүк алат.

Персоналдык компьютердин жана компьютердик технологияларын олуттуу өнүгүүсү чет тилдерди окутуу процессиндеги өзгөрүүгө алып келет. Англис тили сабагында компьютердик технологияны активдүү жана туура колдонуу предметтин өзүнүн өзгөчөлүгүнө карата анын мүмкүнчүлүктүү жана максаттуу экендигин көрсөтөт. Чет тилин окутуу башкы компоненти болуп кеп ишмердүүлүгүнүн түрлөрүн окутуу саналат: *сүйлөө (speaking)*, *угуу (listening)*, *окуу (reading)*, *жазуу (writing)*. Угуу аркылуу ар бир үйрөнүүчү бөтөн кепти накта тил өкүлүнүн кебин угууга мүмкүнчүлүк алат. Сүйлөөгө окутууда ар бир студент микрофондо англис тилинде фразаларды кайталай алат. Грамматикалык кубулуштарды үйрөтүүдө ар бир студент грамматикалык көнүгүүлөрдү аткара алат, ар кандай кроссворддорду, чайнворддорду чечмелөөгө, сөздөрдү издөөгө, оюн көнүгүүлөрүн иштөөгө мүмкүндүк алышат.

Практикада компьютерди окуу процессинде колдонуу өзгөчө анын үйрөтүүчү кызматын (функциясын) баса көргөзүү менен, ошондой эле, компьютер үйрөнүүчүнүн өз алдынча иштөөсүн уюштуруучу, аны башкаруучу, айрыкча машыктыруучу иштердин процессинде тил жана кеп материалдарын үйрөтүүчү курал болуп саналат.

Чет тилин үйрөтүүдө компьютерди колдонуу чөйрөсү өзгөчө кенен. Аны жаңы тилдик материалды тааныштырууда, жаңы айтылыштардын үлгүлөрүн көрсөтүүдө, грамматикалык материалдарды түшүндүрүүдө, ошондой эле чет тилинде пикир алышуу ишмердүүлүгүндө эффективдүү колдонуу мүмкүнчүлүгү бар. Калыптанып жаткан билимдерди, көндүмдөрдү, билгилерди колдонуу жана машыгуу этаптарында ар түрдүү коммуникативдик тапшырмаларды жана кырдаалдарды окуучунун жеке инсандык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен аткарууда компьютерди колдонууга болот.

Ал программалык материалды ийгиликтүү өздөштүрүү үчүн оптималдуу шарттарды түзө алат: мында ал класстагы бардык студенттерди (окуучуларды) ийкемдүү, шайкеш жана ишке аша турган машыгуу көнүгүүлөр жана башка тапшырмалар менен камсыздайт. Мындан тышкары, мугалим тарабынан студенттердин ишмердүүлүгүнүн үстүнөн көзөмөл жүргүзүү, ошондой эле өзүн-өзү контролдоону калыптандыруу жана жакшыртуу каражаттары катары компьютердин ролуна баа берүү өтө кыйын. Мындай кыйын учурларда, компьютер студент үчүн керек болгон маалыматтар, маалымдамалар кыска мөөнөттүн ичинде ээ болууга, тапшырмаларды ийгиликтүү аткаруу үчүн ага "ачкычтарын" кыска мөөнөттүн ичинде көрсөтүүгө мүмкүндүк берет [4].

Компьютер экранда өлкө тануучулук мүнөздөгү элементтерди, анын айланасын жана кырдаалынын өзгөчөлүгүн көрсөтө алат, чет тилин үйрөнүүдө студенттер кептик ишмердүүлүгүн калыптандырууда аны негиз катары колдоно алат. Компьютердик технологиялардын белгиленген чекте түстүү сүрөттөрдү түзүүдө зарыл болгон өзгөртүүлөрдү аткарууда чоң мүмкүнчүлүктөргө ээ.

Компьютердин белгиленген мүмкүнчүлүктөрү тил, сөз, кеп ишмердүүлүгүнүн ар кандай түрдө түшүндүрүүдө жана жалпылоодо мыкты техникалык курал болуп эсептелет.

Азыр бардык билим берүү мекемелеринде чет тилдерин окутуу окуучулардын жашына көңүл бурулуп, балдарды жаш кезинен эле тил үйрөнүүгө даярдоо жүрүп жатат. Көп учурда чет тили сабактарында студенттерди ар түрдүү темадагы оозеки кепке тартуу алар

үчүн кызыксыз болуп калат. Ошондуктан компьютердин жардамы менен окутуучулар түрдүү иш-чараларды чыгармачылык менен иштеп чыгышууда, алар сүрөттөрдү, кыймылдай турган “көрүнүштөрдү”, экранда сүйлөп түшүндүрүлө турган программаларды, анча татаал эмес тексттерди жана мультфильмдерди, диалогдорду колдонушат, аларды монитордон проектор аркылуу көргөзүп сабак өтүү, акырында түрдүү ишмердүүлүктөрдү уюштуруу мүмкүндүктөргө ээ. Кээ бир мугалимдерде суроо туулушу мүмкүн: сабак чыгармачылык иштен көңүл ачуучу иш-чарага айланып бара жаткан жокпу? – деген. Биз ага “Жок” деп жооп беребиз, анткени, компьютердик технологияны колдонуу менен студенттер жакшы баага ээ болуу үчүн чыгармачылык менен иштешет. Алар ал тапшырмаларды кубануу менен аткарышат, ал эми мугалимдерге студенттер үчүн зарыл болгон электрондук окуу китептерин сатып алууга, сабакка керектүү материалдарды жана туура жагдайларды тандоого, ошондой эле кошумча суроолорду, тексттерди печаттан чыгарып алууга жана аларды оңдоп, кайрадан иштеп чыгып бардык компьютерлерге студенттер пайдалана тургандай кылып жүктөп, “Менин документиме” керектүү папкаларды ачып коюуга окутуучуларга чоң мүмкүнчүлүктөр ачылды. Мындан берилген тапшырмаларды студенттер өз алдынча компьютерден ачып алып эле сабактарга даярдана берсе болот. Бул мугалимдерден эң чоң эмгекти, компьютердик сабаттуулукту талап, бирок анын акыбети кайтпай койбойт. Таануунун кубанычын – класста компьютердик технологияны колдонуу алып келет. Бул, өз кезегинде, ой жүгүртүүнү өнүктүрүү менен бирге кептик демилгенин өнүгүшүнө алып келет.

Ар бир балада таануу ишмердүүлүгүнө багытталган өзүнүн жеке ички себеби (мотиви) бар. Мугалимдин милдети – ошол себептин өнүгүшүнө сөзсүз түрдө түрткү берип анын жоголуусуна же өчүп калуусуна жол бербөөсү керек.

Учурда бардык жаш курактагы жана ар түрдүү билимге ээ болгон адамдарга керектелүүчү көнүгүүлөрдү камтыган мультимедиялык китептердин түрлөрү бар.

Мисалы, фонетиканы окутууда жана артикуляцияларды, ритмикалык- интонациялык кайталоо билгилерин калыптандырууда, тилди үйрөнүү үчүн окуучулардын кызыгууларын арттырууда көптөгөн англис тили боюнча программалар жана бир катар заманбап мультимедиялык окуу китептер чоң жардам беришет. Тил үйрөнүүчүлөр тыбыштарды, сөздөрдү, сөз айкаштарын, сүйлөмдөрдү угуп жана көрүп кабыл алууга зор мүмкүнчүлүктөр алышкан. Студенттер жана окуучулар компьютердин экранынан артикуляциялык кыймылдарды кабылдоо менен угуп, аларды үн чыгарып туура интонация менен кайталоо, айтуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушат [5].

Коомубузду компьютерлештирүү күнүмдүк жашоосунда бул акылдуу машинаны колдоно ала турган көп адамдардын пайда болушуна алып келет, алар биздин жашообузда ишибизди бир кыйла жеңилдетип, аны андан да кызыктуураак кылат. Эгерде бул машинанын жардамы менен бир же эки сааттын ичинде Интернеттен ар кандай тематикадагы мектептик жана кошумча-окуу программаларын, дүйнөнүн анын азыркы абалында жана анын көп кырдуулугун көрсө болот, эбегейсиз чоң массадагы түрдүү адамдар менен байланыша алабыз, кыялда гана боло турган электрондук китепканаларга, музейлерге жана көргөзмөлөргө уруксат ала алат, башкача айтканда, өз билимин өркүндөтөт, жеке билим берүү жана өз алдынча билим алуу үчүн мындан өткөн оңой жетүүчү каражат жок.

Биз бул бапта негизинен метод деген эмне, чет тилин үйрөнүүнүн кандай методдору болгон жана алар тилди окутууда кандай таасирлерди берди, азыркы күндө компьютердик технологиялардын окутуудагы ролу кандай деген суроолорго жооп берүүгө аракет кылдык жана көптөгөн окумуштуу-лингвисттердин жана методисттердик эмгектерине таянып иш алып бардык.

Ошентип, методика окуу предмети, методикалык маселени чечүүгө багытталган методикалык иштердин (аудиторияда аткарылган иштердин) тутуму. Чет тилдерин окутуунун методикасы – бул өз алдынча теориялык жана колдонмо илим, анын методикасы – окутуунун теориясы жана педагогика илимдеринин бир тармагы. .

Демек, чет тилин окутуунун методикалык закон ченемдерин билүү, мугалимдин профессионалдык чеберчилигинин негизин түзөт (тактап айтканда, профессионалдык-методикалык чеберчилик). Мугалим өзүнүн профессионалдык ишмердүүлүгүндө сапаттуу жыйынтыктарга жете алат, эгерде ал өз предметин мыкты билсе, чет тилин окутуунун теория жана методика маселесинде «сабаттуу» болсо, аны окуу процессинде максатка ылайыктуу колдоно алса, жана чет тилин окутууну конкреттүү окуу шарттарында жетиштүү окута алса.

Демек, жыйынтыктап жатып төмөндөгүдөй ойго келебиз:

- чет тилин үйрөнүү жалпысынан алганда бир кыйла татаал процесс, анткени чет тили (англис жана кыргыз) бир системада эмес, б. а., аны өздөштүрүүдө тилдик тоскоолдуктар бар;

- чет тилин өздөштүрүүнүн принциптерин, методдорун, аларды колдонуу технологияларын окутуучу так-даана билиши, сабактарда туура пайдалана билүүсү керек;

- чет тилин окутуунун методдору абдан көп, ошондуктан ар бир темага ылайык методду туура, интерактивдүү колдонуу максатка ылайык экендигин түшүнүү абзел;

- окутуучу сабактарда пайдаланыла турган методдорду өзү илимий да практикалык жактан да мыкты түшүнүп-билүүсү зарыл, эгерде өзү жакшы билбесе ал методду пайдалануу өзүнүн жемишин бербейт ж. б.

БИБЛИОГРАФИЯ:

1. Воробьев Г. А. Веб-квест технологии в обучении социокультурной компетенции: Английский язык, лингвистический вуз: Дис. . . . канд. пед. наук, Пятигорск, 2004. - 220 с.

2. Андреев Н. Д. Статико-комбинаторные методы в теоретическом и прикладном языковедении. – Л.: Наука, 1967. – 403 с.

3. Беляев Б. В. Об основном методе и методиках обучения иностранному языку. // Иностранные языки в школе, 1965, №3.

4. Бим И. Л. Методика обучения иностранным языкам как наука и проблемы школьного учебника (опыт системно-структурного описания). — М.: Русский язык, 1977. – 262 с.

5. Биялиев К. А. Кыргызтилин чет тили катары окутуунун методологиясы. // [Текст] // – Б.: “Кут-Бер”, 2015. – 360 б.

THE ROLE OF ENGLISH PROVERBS AND SAYINGS IN TEACHING FOREIGN LANGUAGE

SayitmatkyzyZh., Gapyrov M., Alieva E. OshSU

В статье рассматривается роль пословиц и поговорок в обучении иностранных языков.

Ключевые слова: пословицы и поговорки, традиционный вербальный фольклор, жанр, культура, глобальная понятия.

The article shows the role **English proverbs and sayings in teaching foreign language**

Key words: proverbs and sayings, traditional verbal folklore, genres, culture, generation, global understanding.

Proverbs are the advice left to us by our ancestors. "Look, " they were saying to future generations, "we went through life. It takes all sorts to make a world, and we met them all: some decent and upright, others who lied and cheated their way through life at every opportunity; some who demonstrated valor and courage, others whose blood curdled at the sound of an owl; those who worked themselves to death, those who worked to forget, those who didn't raise a finger to do a damn thing. We experienced everything, life could throw at us: birth, love, marriage, death; the heights of joy and the depths of despair; natural catastrophes, and disasters born of our own hand; hunger and thirst, as well as satiety and overindulgence. We made mistakes. We learned from them. This is what we learned. "

As one of the Kyrgyz proverbs says. 'Speech is made beautiful through its proverbs; a bird is made beautiful through its wings. ' Proverbs raise language to new- heights and appeal to not only our sense of sight ('Curses like chickens come home to roost. ' 'The devil lurks behind the cross. ' 'An open door may tempt a saint'), but all our other senses as well ('A honey tongue, a heart of gall. ' Fish begin to stink at the head. ' 'Creaking doors last the longest. ' «An iron hand in a velvet glove».

The proverbs in this book offer wisdom in three different languages: Kyrgyz, Russian, and English. While nearly all of the proverbs presented deal with universal themes, the advice they offer often varies from culture to culture. The image chosen to convey a proverb is frequently very culture-specific as well. Thus, while in English we say, 'When in Rome, do as the Romans do', in Russian it becomes if you go to a monastery, leave your rules behind', and in Kyrgyz h appears as the light of one home does not cast its light on another home. ' Similarly, we find; 'Too many cooks spoil the broth. (English); 'Too many nannies, and you end up with a one-eyed baby. (Russian); 'Too many gophers, and the burrow dug won't be deep. (Kyrgyz).

Because proverbs are so rich in culture, they are an excellent way of demonstrating to students studying a language other than their own that people perceive the world through different cultural frameworks, and that they must learn not only new linguistic patterns, but new cultural patterns as well. The do's and don'ts of personal behavior, our responses to different life situations and to our environment, and our role as individuals in society are all largely culture-specific and therefore just as important to a foreign language learner as the language itself.

Throughout last decades of English language teaching, a recurring issue has been how to include culture into foreign language teaching as language and culture are interwoven and communication across cultures cannot be successful without being culturally aware of the target language community. Thus teaching a foreign language cannot be successful without developing learner's cultural awareness. One possible approach suggested by experts (Grundy 1994, Dornyei 2001, Sowden 2007) is making use of authentic texts.

Authentic materials provide effective resources for teaching a foreign language as they offer the opportunity to expose learners to texts produced for real life and out-of classroom context. By authentic materials we understand texts with "real" language, produced by real speakers or written for a real audience and designed to convey a real message of some sort.

If teachers use authentic texts sensibly they provide learners with secure bridges into the real world of language and culture. In other words one way how it is possible to reach communicative goals in teaching and learning languages is to base classroom activities on authentic texts as often as possible. Thus an insight into culture through understanding of mentality and habits of neighbor countries is nowadays seen as part of communicative competence.

“A good expression is always to the point” – speaks an old English proverb. Proverbs belong to the traditional verbal folklore genres and the wisdom of proverbs has been guidance for people worldwide in their social interaction throughout the ages. Proverbs are concise, easy to remember and useful in every situation in life due to their content of everyday experiences. Here there is the general description of the proverb (2006).

A proverb is a short, generally known sentence of the folk which contains wisdom, truth, morals, and traditional views in a metaphorical, fixed and memorable form and which is handed down from generation to generation.

This definition may serve as basis to briefly explain the history, form and function of the proverb. First, proverbs are used from generation to generation; they are traditional. Many proverbs are old and have their origins in classical antiquity and medieval times, and several proverbs are biblical. Yet, it is not only old proverbs that are used and handed down.

Proverbs change with time and culture. Some old proverbs are not in use any longer because they reflect a culture that no longer exists, e. g. *Let the cobbler stick to his last*, which has vanished more or less, because the profession of the cobbler nowadays is rare. However, new proverbs that reflect the contemporary society are created instead, e. g. *Garbage in, garbage out*, a proverb created due to our computerized time. Old proverbs are also used as so called anti-proverbs today, i. e. “parodied, twisted, or fractured proverbs that reveal humorous or satirical speech play with traditional proverbial wisdom”. One example is *nobody is perfect*, which as an anti-proverb is changed to *Nobody is perfect*.

Proverbs are basically conversational, but occur commonly in both spoken and written communication, e. g. lectures, newspapers, speeches, books, fables and poetry. Proverbs are used in a wide range of situations and according to Mieder (1993) there are no limits to the use of the proverb.

- strengthen our arguments, express certain generalizations, influence or manipulate other people, rationalize our own shortcomings, question certain behavioral patterns, satirize social ills, poke fun at ridiculous situations

- advise, console, inspire, comment on events, interpret behavior and foster attitudes, such as optimism, pessimism and humility

- Durbin Rowland (1926) points at some arguments pro the use of proverbs in language studying. Rowland says that proverbs “stick in the mind”, “build up vocabulary”, “illustrate admirably the phraseology and idiomatic expressions of the foreign tongue”, “contribute gradually to a surer feeling for the foreign tongue” and proverbs “consume very little time”. Joseph Raymond (1945) states his arguments for proverbs as a teaching device. Proverbs are not only melodic and witty, possessed with rhythm and imagery; proverbs also reflect “patterns of thought” (p. 522). As proverbs are universal, there are analogous proverbs in different nations that have related cultural patterns. Proverbs are therefore useful in the students’ discussions of cultural ideas when they compare the proverbs’ equivalents in different languages. Raymond exhorts: “Let each student seek and discover meanings, beauty or wit or culture in his own manner by suggestion and inference in accordance with his background”.

Work with proverbs and sayings at the lessons not only helps to diversify educational process and to make its brighter and interesting. Moreover it helps to solve a number of very important educational problems: proverbs in the classroom can improve students’ learning experiences, their language skills, and their understanding of themselves and the world.

- Proverbs provide an opportunity for students to be knowledgeable experts as well as learners.

- Proverbs provide an opportunity for students to learn about each other and their shared values.
- Proverbs provide an opportunity for students to gain insight as they discuss their experiences and work out their understanding of proverb meanings.
- Proverbs provide an opportunity for students to use their home culture as a stepping stone into school culture.

In conclusion We'd like to mentioned that proverbs tell much about a people's traditional ways of experiencing reality, people every time, that we can say, always conceded that as distinct from proverbs have figurative meanings. In every language speech is made beautiful through their proverbs.

Proverbs raise language to the new top and they are frequently very culture – specifics as well.

English proverbs are so rich in culture; they are an excellent way of demonstrating to students studying a language. Ccollection of proverbs should prove useful to all teachers who, with the aim of working towards greater global understanding, are trying to integrate culture into their language classes.

Proverbs are the advice left to us by old people. By the help of proverbs teachers can educate their, pupils. We young generations of Kyrgyzstan have to experience everything, birth, love, marriage, death. We can make mistakes in our life. We can see a lot of solving problems in our proverbs.

Everybody must respect them take them into account as a treasure. To conclude, carefully chosen proverbs can be used with learners from pre- intermediate level up. Proverbs and saying whose content relates to cultural development and awareness have potential to become a useful motivational device. In general, proverbs and sayings bring motivation through a context. Nevertheless in using this specific type of the text it should be also the teacher who strengthens motivation through approaches and tasks.

Being an efficient user of a foreign language requires not only the ability to receive and produce the message in the foreign language but also being culturally aware.

References

1. Arora, Shirley L. (1994). "The perception of proverbiality. " In Wolfgang Mieder (Ed.) *Wise Words. EssaysontheProverb*. NewYork: GarlandPublishingInc., 3-29.
2. Bazerman, Charles. (2006). "Analyzing the Multidimensionality of Texts in Education. "
3. In Judith L. Green & Gregory Camilli& Patricia B. Elmore (Eds.) *Handbook of Complementary Methods in Education Research*. Washington: American Educational Research Association,
4. Brown, Douglas H. (2000). *Principles of Language Learning and Teaching*. Fourthedition. NewYork: Longman.
5. Belekova K. K. Ismailova R. A. (2003). "English Phonetics. " OshSU 2003.

CHAPTER II ENGLISH PHRAEOLOGICAL UNITS WITH THE MEANING OF COLORS.

Belekova K. K., Shekenova B., Kudaiberdieva G. OshSU

The article describes about the phraseological units with the meaning of color, comparative analyses in English, Russian and Kyrgyz in translation.

Key words: Phraseological units, nationalities, idiomatic phrase, culture, symbolize.

В статье рассматривается фразеологические единицы со значением цвета, сопоставительный анализ английских, русских и кыргызских языках в переводе.

Ключевые слова: фразеологические единицы, национальность, идиоматические фразы, культура, символизировать.

Статьяда англис, орус жана кыргыз тилдериндеги түс маанисиндеги фразеологиялык бирдиктердин котормодогу салыштырма анализи жөнүндө баяндалат.

Ачкыч создөр: фразеологиялык бирдик, улут, идиомалык фразалар, маданият, символдоштуруу.

Phraseological units, or idioms, as they are called by most western scholars, represent what can probably be described as the most picturesque, colorful and expressive part of the language's vocabulary. Phraseological units, (also called idiom), is a word group with a fixed lexical composition and grammatical structure; its meaning, which is familiar to native speakers of the given language, is generally figurative and cannot be derived from the meanings of the phraseological unit's component parts. There are many phraseological units that contain the words meaning colors. The same as other proverbs or phraseological units, they came from people's everyday life, folklore, prose and poetry, myths, fairy tales, fables, songs, slang, novels and other sources. Quite a few phraseological units with the meaning of color are familiar to people of different nationalities, and in order to show the tradition, culture or personality of the nationality.

The meanings of phraseological units are the result of the target language's historical development. There are several types of phraseological units, and they are following. In phraseological concretions the literal and figurative meanings are absolutely unrelated, as in *онпокраснел* ("he turned as red as a red pepper"; figuratively, "embarrassed") or *побледнеть* ("he turned green around the gills"; literally, "he became as yellow as the wax"). In this case we can have a translation of the phraseological units by a phraseological units. "Побледнеть, стать плохо" which means "one is ill" corresponds to the English equivalent he turned green around the gills which also means "he is ill" not well. Other phraseological units have a meaning that is derived from the meaning of the component parts, as in "с добрымсердцем, мягкосердечие" ("with a kind heart"). The translation from Russian into English is done by a non - idiomatic phrase. Other classifications of phraseological units according to certain type exist as well. We see that phraseological units denoting color contain information about people's ideas, life, customs, rituals, ethics, behavior, culture, history, etc. They can provide information about the essential characteristics of people, groups, also of certain ethnicities.

Colors play a vital role in people's communication. They do not only express the colors themselves, but are also endowed with cultural characteristics of each nation. In other words, colors in different languages and cultures may convey different associative meaning and people from different cultures react to colors in different ways.

Idiomatically, languages use colors to express moods and feelings. In each language, there are numerous expressions in which color plays an important role. In most cases there is no equivalent in other languages and when translating them literally the meaning is lost. Thus, Color idiomatic expressions are considered to be one of the most difficult problems that a translator may encounter. These expressions are often used beyond their original meaning.

Color-related idioms and expressions are very common in English. Meanings of colors change across cultures. During daily conversations, native speakers frequently use terms like **green signals**, **green belt** and **white collar job**. If someone gives you the green signal, they give you the permission to proceed. The term green zone refers to the farmlands surrounding a city or town. White collar jobs are office jobs.

Colors are also used to express your state of mind. When you are **green with envy**, you are jealous. When you **look or feel blue**, you look depressed or unhappy.

There are also some other color idioms.

Black: The phrases with black are related to sadness and death, Steinval explains that this color is the color of death and mourning in the European culture. The black raven is associated with death. The devil is often shown in pictures dressed in black. People often wear black clothes to show grief at a person's death. At funerals, mourners frequently wear black clothes and the hearse is black. Members of the armed forces also usually wear black on the occasion of a royal death. However, it's not very rear for people to wear black for long periods as a sign of mourning. As far as I am concerned, in the Kyrgyz culture there are some black attributes that are worn in funerals,

for instance: black robe and skullcap. Indeed, an example can be that the similar expression where the word “black” is present indicates the same meaning in English and Kyrgyz. Moreover, this is one of the very darkest color, like coal or soot; the color of night; completely without light (the opposite of "white"). There are some other expressions which are used with the word black: 1) It can be utilized for a person of dark-skinned race, especially of the Negro race: a black American or for black people: black Africa, black culture.

According to the Oxford Learner’s Dictionary of English idioms - a black day means “a day when something sad, unpleasant, disastrous happens to someone. Apart from this, the black color refers to break the law and illegibility e. g. black market, black economy, and blackmail. Illegible things bring these phraseological units like: blackball, a blackleg, and the black sheep of the family.

In Kyrgyz we have a word for word translation of a black day and the meaning is the same “кара кун” - “black day” whose meaning is “a bad moment, sad times, disastrous situation, misfortune. Some Kyrgyz phraseological units involving the black color are, “Каракезукашаюу” means something bad happen, to confront obstacles, “Каракараз” a letter that comes from war, informing the death of a soldier. These two phraseological units refer to something bad and unpleasant.

1) (in) black and white- in a way that makes people or things seem completely bad or good, or completely right or wrong:

This is not a black-and-white decision (=where the difference between two choices is completely clear)

2) as black as a skillet –very black

3) as black as a sweep – very dirty or black (a chimney sweep cleans chimneys and becomes very black)

My friend was as black as a sweep after he finished cleaning the basement

4) as black as night – very dark and black

The old house was as black as night when he entered in.

White: The white color is considered to be the opposite of the black which has the ability to transform something bad into something good. Lies, witches, magicians, all these have negative association but connected to the word white, they become harmless as in the examples shown: white lie, a white witch, white magic.

“White flag” - a white cloth or flag signaling surrender or truce; a sign that one accepts defeat: They walked towards the enemy waving the *white flag* to show that they were surrendering. **“White hope”**- (usually singular, sometimes humorous or derogatory) the person who is expected to bring great success: Our great *white hope* from the future.

Green: This is one of the colors between yellow and blue. It typically represents the greenness . Currently the most popular decorating color as green symbolizes nature. It is the easiest color on the eye and can improve vision. It is a calming, refreshing color. People waiting to appear on TV sit in “green rooms” to relax. Hospitals often use green because it relaxes patients. The word green is closely related to the Old English verb grown, "to grow"; the color of growing grass and the leaves of most plants and trees as green as grass; fresh green peas; A green salad has only green vegetables, such as lettuce and cucumber;

Green means someone who is young or inexperienced, immature, lacking training, amateur and therefore easily deceived and ready to believe anything; easily fooled: You must *be green* to believe that! The young man is rather *green* and doesnot have enough experience to drive the large machinery.

Green fingers (BrE)/ green thumbs (AmE) - иметьхорошиеруки (обопытныхсадоводах) - a skill, a talent in gardening; a natural skill in making plants grow well: My neighbor has *agreen thumb* and she is able to grow one of the best gardens in the town. Plants don't grow for me, but my wife has got *a green thumb*- Янеразбираюсьврастениях, ноумоейженыхорошиеруки. **Greenhorn** - новичок- a freshman, a newcomer, young, naive, or inexperienced person, who is likely to get into trouble until she or he gets a little seasoning. Konnotation: When Jack London wrote about a "greenhorn" in 1887, the term already had the same meaning that we recognize today,

referring to a person as a novice. Greenhorn was a popular term in the Old West of the 1800s, used by mountain men and experienced settlers in reference to new settlers fresh from the city and who had no idea how to deal with the rugged frontier. The term dates back to at least 1650, when new English Army recruits were called greenhorns to denote their lack of training. It's interesting to note that young oxen horns have a greenish tinge to them. Some more examples with the sentences:

1) green around the gills – looking sick

My friend looked green around the gills after the long bus ride

2) Green-eyed monster – jealousy

The woman was consumed by the green-eyed monster and it was affecting her life.

Red: The color red is associated with heat, energy and blood, and emotions that stir the blood, including anger (a red rag to a bull, see red) and love. It is also associated with lust, passion, love, and having a great time as well (paint the town red, a red letter day). Red is also used when you do not have enough money (in the red, not have a red cent), or when it is about a special welcome (the red carpet).

Better red than dead - лучше согласиться с предлагаемыми условиями, чем быть убитым - a phrase used during the Cold War by some people opposed to nuclear weapons, meaning that it would be better to be controlled by a communist government than to be killed in a nuclear war. **Red coat** - английский солдат -

-British soldier during the 18th and 19th century when a red coat was part of the British uniform, as during the American War of Independence, Paul Revere in his famous "Midnight Ride" warned the American patriots, shouting: "Redcoats are coming!" Those whom he warned were ready to fight the British the next day. He wears a red coat as part of his uniform. Он носит красный мундир как часть униформы.

Red-blooded - сильный, храбрый, энергичный - adj. - (appreciative, of a person on their behaviour) confident and strong. **Red letter day** — значимое событие - if someone tells you that today is a *red letter* day they mean it's a day of importance, such as anniversary, birthday or holiday. Origin: The phrase "red letter day" dates back to at least 1385, when members of ancient monasteries and convents were responsible for producing calendars. **As red as fire** - покрасневший, вспыхнувший - to turn red in the face, flush, blush: You are sick, your face *is as red as fire* - Ты болен, твоё лицо пылает.

In Kyrgyz language **red color** represents the national flag. However the phraseological unit "уялганынан жузукызарды" means the same as in English **a red face, as red as a beetroot**.

Some more examples with the sentences:

1) as red as a poppy – bright red

The mark on my arm was as red as a poppy

2) as red as a rose – intensely red

The morning sunrise was as red as a rose

Bibliography

1. Англо-русский фразеологический словарь. [ред. Л. Э. Бинович]. М. 1975.
2. W. Forster. Outline Political History of the Americans – London: Alfa Group, 1979. 179p.
3. Amasova N. N. "Основы английской фразеологии" L – 1963
4. 2. Arnold I. V. "The English Word" M – 1985
5. 3. Bershadskaya F. M. "Frazeologicfal units of speech" disstrtation. Cfndidate of philology. L – 1972
6. 4. Buranov G. B., Muminov O. M. "A Practical course in English Lexicology" Tashkent – 1990

САРЫ- ЧЕЛЕК БИОСФЕРАЛЫК КОРУГУНУН ЭКОСИСТЕМАСЫНА АНТРОПОГЕНДИК К\ЧТЪРД\Н ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ

Бекназарова Ж. М. ОГПИ

Акыркы мезгилдерде табигый экосистемага антропогендик басым болуп кърбъгъндый к\чъдъ. Бул макалада Сары-Челек биосфералык коругунун табигый экосистемасына антропогендик к\чтърд\н терс таасирлерин ачып кърсътът.

В последнее время антропогенное воздействие в экосистему невероятно усилилось. В этой статье вы можете увидеть воздействие антропогенных сил на Сары-Челекского биосферного заповедника.

Recently anthropogenic impact in the ecosystem has incredibly improved. In this article you can see the impact of anthropogenic forces on the saras of the Sary-Chelek biosphere reserve.

Сары-Челек биосфералык коругу-Чаткал жана Атойнок кырка тоолорунун тутумдашында, Кожо-Ата суусунун алабында жайгашкан. 1959-жылы уюшулган, 1979-жылы ЮНЕСКО тарабынан биосфералык коруктардын эл аралык тармагына киргизилген. Коруктун негизги милдети-уникалдуу жаңгак токоюнун комплексин, кооз кълдър\н тегерегиндеги кайталангыс ландшафты сактоо жана изилдъ. Аянты 23. 8 миңга, анын ичинен къл ээлеген аянт-492 га, жаңгак токою ээлеген аянт-1600 га. Корукта 981 ъс\мд\кт\н т\рлър\, алардын ичинде жаңгактан башка кък карагай, кадимки тянь-шань карагайы, клен, алма, алмурут, арча, долоно, алчаж. б. кездешет. Жаныбарлардын 40 танашык, канаттуулардын 150 дън ашык т\рлър\ мекендейт. Ири жаныбарлардын арасында байырлаштырылган т\рлър-зубр, Европа бугусу, енот сыяктуу иттерж. б. Белгилеп кете турган нерсе зубрларды байырлаштыруу зубрлар \ч\н да, корук \ч\н да ийгиликт\ болду деп айтууга болбой калды. Ал жаныбарлардын экологиялык орду Сары челек эмес экендиги аныкталды.

Ар кандай анализдердин негизинде коруктун ичиндеги ландшафттын бузулушуна ар кандай факторлор таасир этип турарын негиздешкен. Алынган маалыматтарга караганда, коруктун ичиндеги аймактарды, илимий негизде дагы салттуу т\рдъ дагы коргоого ътъ муктаж экендиги жън\ндъг\ жыйынтыка келишкен. Коруктун ландшафтын тъмъндъг\дъй типтерге бъл\п кароого болот.

1. Ландшафттын бийик тоолуу нивалдык-мънг\л\к тибидеңиз деңгээлинен 3000-4300 м бийиктикте турат (коруктун 762. 7 га, 3% ызын ээлейт). Рельефтикшарты-жылаңач аскалар жана деңиз деңгээлинен 2000-3000 м бийиктиктеги шалбаа м\нъзд\, ъзгъчъ т\бъл\к тоңдор, мореналар жаткандыктан антропогендик факторлор таасир этпейт.

2. Бийик тоолуу шалбаалуу токой ландшафты-Аянты 5914 га (коруктун 24. 8% ын ээлейт), деңиз деңгээлинен 1900-2000 м абсолюттук бийиктикте жатат. Аянтынын 84% ын ъс\мд\к катмары ээлейт. Тоолордо шалбаалуу тала жана шалбаа ък\мс\r\п, тоонун кара топурагы басымдуулук кылат. Азыркы мезгилде аймак каантропогендик факторлор таасир этпейт. Аймактык жаратылыш комплексинин 52% зы ъзгър\с\з турат. Калган бъл\г\ 60-жылдарга чейин бодо малдар жана кой эчкилерди багууга жайыт катары пайдаланылып келген. Ар кандай таасирлердин натыйжасында Аймактык жаратылыш комплексинин деградацясы кээде 30% га жетет.

3. Орто бийиктиктеги тоолордун ийне жалбырактуу токойлор ландшафты- Аянты 3775. 4 га (коруктун 15. 8% ын ээлейт). Деңиз деңгээлинен 1700-1900 м болгон абсолюттук бийиктикте жатат. Њс\мд\к катмарын ийне жалбырактуу токойлор т\зът жана шалбаа, шалбаалуу талаада кара топурактын эрозиялык-денудациялык катмарларында татаал алевролиттер, кумдуктар, известняктар жана конгломераттар жатат.

т\зът.). Мында Сары-Челек къл\н\н т\шт\к чыгыш тарабында кьб\р\р\к туристтер баргандыктан дегредация кьп болот.

8. Антропогендик ландшафт. Аянты-60. 8 га (коруктун 0. 3% ын ээлейт) Аймактын 40% антропогендик факторлордун таасири астында ызгьргьн.

Коруктун аймагында 1850-жылдардан бери этникалык кыргыздар жашашат. Мъмъ жаңгак токойун ыздъшт\r\ 1840-жылдардан эле башталган. Ошол жылдардан бери эле адамзаттын жырткычтык менен таасир этиши айтпаса деле айкын кър\н\п турат. Мал жайуу, жаңгактын мьмъс\н чогултуп ыз тиричиликтерин ьткьз\ \ч\н, токойдун ичиндеги дарактарды отун катары пайдаланылышы бул корук уюшулганга чейин жаратылыштын бир кыйла жабыркашына алып келген. Токой чарбасын ыздъшт\r\н\н негизинде жаңгакты пландуу т\рдъ чогултуу, каптарды даярдоо, балык уулоо иштери системалуу т\рдъ ж\р\ь баштаган. Экинчи д\йнъл\к согуш мезгилине чейин жана согуштан кийинки мезгилдерде токойду такыр кыйып жок кылуу коркунучуна алып келишкен. 1959-жылдарда токойдун экосистемасы бир кыйла жакшы жагына ызгьргьн деп айтууга болот.

Азыркы к\ндьг\ коруктун негизги проблемасы коруктун ичинде жайгашкан Аркыт айылы болуп эсептелинет. Айылдын жашоочуларынын жашоо ызгьчъл\г\ т\здьн т\з корукка таасир этип турат. Мисалы, жаңгактын мьмъс\н чогултуу, каптарды чогултуу, жайкы кышкы отун \ч\н дарактарды кыйуу, мал жайуу, мыйзамсыз анчылык иштеринин ж\r\ш\ жана башка толгон токой кьйгьйлър адамдын зээнин кейитпей койбойт. 1970-жылдары Аркыт айылынын жашоочуларын Кызыл-Туу айылына кьч\r\ш\п, отурукташтырышкан, бирок бул эч кандай натыйжа берген эмес бир канча жылдардан кийин айылдын жашоочулары кайра ыздър\н\н жерине барып отурукташып калышкан. Азыркы мезгилде айылда 200 дьн ашык кожолук жашайт, бирок биз бул кърсътк\чт\ 200 \й б\ль деп алсак жаңылышабыз. Ал жерде бир эле \й б\льдъ экиден кээ биринде \чтьн муундар жашашат. Мамлекеттик каттоонун негизинде Аркыт айылында жалпысынан 1200 гь жакын жашоочу бар экендиги аныкталган. Алардын 43% ын балдар т\зът, ал эми 9% ын пенсия жашындагы кишилер т\зът дагы калган бъл\г\н калктын эмгекке жарамдуу составы т\зът. Айылда 11 жылдык мектептен жылына орто эсеп менен алганда 30 б\т\r\ч\ чыгат. Алардын жарымы жогорку окуу жайларга жана иштеш \ч\н башка чет жактарга чыгып кетишет, калган бъл\г\ ошол жерде жаңы \й-б\ль куруу максатында калышат. Айылдагы 70 ке жакын \й совет мезгилинде кыштан салынган \йлър, 80ге жакын \й жашоочулар ыздър\ колдору менен салган пакса \йлър\ болуп эсептелинет. Ар бир \йдъ салттуу т\рдъ 3-4 балдар тарбияланууда. Коруктун ичинде \й курууга жер тилкеси берилбегендиктен жаңы \й-б\ль кургандарга жашоо \ч\н жай ьтъ олутту проблемалардан болуп эсептелинет. Жаш \й-б\ль кургандар эски гараждын имаратында же болбосо коруктун эски лабораториясынын имаратында баш калкалашат.

Бул лаборатория ыз\ кайрадан реконструкцияланып Батыш Тянь-Шандын корукка караган аймактын биоарт\rд\л\г\н сакташ керек болчу. Коруктун ичинде мал багууга жана айдоо иштерин ж\r\з\гь тыйуу салынган. Ал эми токойду кыйуу боюнча ала турган болсок жыл ичинде тамак аш даярдаш \ч\н дагы, \й жылытыш \ч\н дагы жыгач отундарын пайдаланышат. Бул иштердин баары мыйзамга жооп бербейт. Законго таяна турган болсок жылына 450 куб метр дарак отун катары пайдаланылыш керек, болгондо дагы чириген жана ьспьй калган дарактардын калдыктары болушу керек. Бирок бул кър\н\ш 1700-2000 куб метрге жетип жатат. Айылдыктардын 50%га жакыны эмгекке жарамдуулар болсо алардын ичинен 15-20% зы гана иш менен камсыз болгон калгандары ар кандай жумуштарды аткарышат. Калктын негизги карманган кирешеси мал чарбачылыгы болуп эсептелинет. Айылдыктарга тьмьндьг\дъй лимит кабыл алынган:

Ар бир \йгъ 2 ден ийри м\й\зд\ мал торпогу менен, 5 тен кой козулары менен, бир жылкы багууга м\мк\нч\л\к берилет. Ал эми коруктун ичинде эчки менен ит бакканга тыйуу салынган. Жогорудагы кармалган малдар \ч\н жылына 1000 тонналап чъп жыйылат. Бул деген коруктун ичиндеги жапайы жаныбарлардын тоютунун санын кыскартты дегенди т\ш\нд\р\т. Айылдын жайыт катары пайдаланылган жерлеринин экосистемасы \т\ жогорку баскычта \зг\рг\н. себеби бул жердеги жогорку сапаттагы тоют боло турган \с\мд\кт\рд\н сапаты таптакыр жок болуп кет\ коркунучунда турат.

Бул коруктун экосистемасына тийгизген антропогендик факторлордун эсебин ала турган болсок 80-жылдарга салыштырмалуу б\г\нк\ к\нд\ \т\ оор абалда турат. Коруктун ошондой эле коруктагы к\лд\рд\н з\эн кейитерлик абалы ж\н\нд\ айтылган с\зд\р с\з боюнча, жазылган жазуулар жазуу боюнча калгандыгы ар бир эле кыргызстандын атуулун ойлонтпой койбосо керек деп ойлойм. Алдыга бир м\д\ъ тилек менен дегеле коруктун уникалдуу м\м\ жаңгак токойун, ошондой эле к\л экосистемасын сактап калалы урматтуу замандаштар. Бул к\р\н\ш ушул бойдон кала турган болсо аз эле жылдардан кийин Аралдын кейипин кийип калары талашсыз эле с\з. Ошондуктан биз жаратылышка кандай мамиле жасасак, жаратылыш дагы бизге ошондой жообун берээрин эч качан унутпашыбыз керек. Буга мисал катары к\ч\ээги эле Япония окуяларын, канаттуулардын \з\н\н \з\ кырылышы, кытайдагы жер титир\ъ\л\р жана башка толгон токой д\йн\ ж\з\нд\г\ болуп жаткан жаратылыш кырсыктарын алсак болот. Мен с\з\мд\н аягында айтаарым коруктун ичиндеги экосистеманы толугу менен сактап калганга аракет жасашыбыз керек экендиги ар бир кыргыз атуулунун ж\р\г\н\н тереинде турса дээр элем.

Адабияттар:

1. Мамбеталиев У. А. Влияние села Аркыт на экосистемы Сары-Челекского биосферного заповедника.
2. Дубанаев А. И., Душехватов С.В. Антропогенные изменения ландшафтов Сары-Челекского заповедника.
3. К. Шабданов. Анализ климата Сары-Челекского заповедника за последние пять лет.
4. Актанбек Кадыркулов. Кыргызстандын коруктары ж\н\нд\ 2001ж.
5. Кыргыз энциклопедиясынын башкы редактору Ү. Асанов
6. Заповедники Средней Азии и Казахстана / В. Е. Соколова, Е. Е. Сыроечковский. — Москва «Мысль», 1990. — 399 с.

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ САБАГЫНДА ТЕХНИКАЛЫК КАРАЖАТТАРДЫ ПАЙДАЛАНУУ МЕНЕН КӨРМӨ САБАКТАРДЫ УЮШТУРУУ

Бердикулова Ж. С. ОшМУ

Бул макалада кыргыз адабияты сабагында техникалык каражаттарды пайдалануу жана көрмө сабактарды иштеп чыгуу тууралуу берилди.

В данной статье рассмотрено использование технических средств и видео уроков на занятиях по кыргызской литературе.

Ачкыч сөздөр: техникалык каражаттар, көрмө сабак, көрсөтмөлүүлүк принциби.

Заманбап технологиянын өнүгүшү менен окутууда жаңыча усул-ыкмалар жаралууда. Ошондой эле интернет сайттарынан кандай гана темада болбосун предметибизге ылайыктуу ролик, мультфильм, кинотасма, слайддарды тандап, көчүрүп, аны техникалык каражаттардын жардамы менен колдонуп, өз сабагыбыздын максатына жетүүгө да толук мүмкүнчүлүктөр бар. Бирок, практикалык жактан алып караганда кыргыз адабияты сабагынын маанилүү бөлүгү учурда деле окуучуга пайдасы тийбеген эски, ындыны өчкөн метод боюнча өткөрүлүп келет. Натыйжада адабият сабактарына окуучулардын кызыгуусу басаңдап жана мектептеги предметтин статусунун өзгөрүшүнө себеп болду. Эгерде окутуучунун маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын чөйрөсүндө билими болсо, мындай сабакты жасап алууга болот. Ушуга байланыштуу кыргыз тили жана адабияты педметтеринен кыргыз тилиндеги көрмө сабактардын материалын иштеп чыгуу – окуу процессиндеги олуттуу маселелердин бирине айланды.

Элибизде: “Миң уккандан бир көргөн артык”, “Кулагыңа эмес, көргөн көзүңө ишен”, “Көздөн алыс нерсе көөдөндөн да ыраак болот”- деген макалдар, нуска сөздөр бар эмеспи. Анын сыңарындай көрсөтмө куралдардын жана техникалык каражаттардын жардамы аркылуу жети кабат жер астынан кең ааламды кучагына алган көк асманды, ак чокулуу тоолордогу турмушту, дүйнү жүзүндөгү оюңа келбеген не бир укмушту көрүп, оңой эле байкап, үйрөнө алабыз. Ошондуктан каражаттарды өз орду, өз ыгы менен пайдалансаң, окутууга салмактуу себеп, ал эми сапатынын жакшыруусуна салым кошкон болобуз деп ойлойбуз.

Адам баласы окуганынын 10%ын, укканынын 20%ын, көргөнүнүн 30%ын, угуп-көргөнүнүн 50%ын, бирөөгө айтып бергенинин 70%ын, кандайдыр бир ишти өзү аткарып, түшүндүрүп бергенинин 90%ын эсинде жакшы сактап каларын Американын Техас Университетинин изилдөөчүлөрү далилдешкен. (1: 3)

Көрмө сабактарында окуучулардын жаш өзгөчөлүгүнө карабастан ар кыл тасмаларды (мультфильм, көрмө фильм, даректүү фильм ж. б.) тандап көрсөтүүгө болот. Окутууда көрсөтмө куралдарды жана техникалык каражаттарды колдонуу принцибин ырастап, бардык элдердин улуу педагогдору өздөрүнүн оң бааларын беришкен. Алсак Я. А. Коменский: “Эгер биз үйрөнүүчүлөрдү чыныгы бекем билимге ээ кылгыбыз келсе, бардык нерсени байкап, сезип-туюп, ынангандай окутушубуз зарыл”- деп жазган. Ал эми К. Д. Ушинский билим канчалык көп сезүү, туюу органы аркылуу кабыл алынса, ошончолук толук жана бекем болот деп белгилеген. Ошону менен катар ал көрсөтмөлүүлүк билимди бир кыйла жеңилдетерине жана балдардын окуп-үйрөнүү ишине карата куштарлыгын арттырына өзгөчө басым жасаган. (2: 51)

Билим берүү чөйрөсүндө колдонулган техникалык каражаттардын, көрсөтмө куралдарды саны арбын. Алардын негизгилери: жөнөкөй курал жабдыктар, моделдер, жазма такталар, сүрөттөр, графиктер, төбөкөз проекторлор, слайддар, кинотасмалар, радио, теле-видео жана компьютерлер. (2: 204) Алардын ар биринин өзүнүн өзгөчөлүктөрү, кемчиликтери жана колдонуу чөйрөлөрү бар.

Биз аталган каражаттардын ичинен кыргыз адабияты сабагында слайд менен бирге кинотасманы пайдалануу аркылуу окуучуларга Ч. Айтматовдун «Атадан калган туяк» аңгемесиндеги (3: 166) согуш темасын, балдардын аталарга болгон кусалыгын таасирдүү

жеткирүүгө, кинотасманы көрсөтүп эле тим болбостон, андан кийинки иш кадамдарын да иштеп чыгууга аракет жасадык. (Тиркеме №1.)

Окуучулар сабакта кинотасманы көрүп жатып, угуп-көрүү жөндөмүн өнүктүрүү менен бирге табигый жашоо тиричиликке аралашып, окуянын жүрүшүнө ылайык колдонулган түрдүү сөз каражаттарын кеңири үйрөнүп, сөздөргө басымды туура коюп, эркин сүйлөй алууга машыгышат.

Ошентип, билим берүү процессинде **көрмө сабактарды уюштуруунун пайдалуу жактарын** төмөнкүдөй мүнөздөөгө болот:

- теманын таасирдүү жеткирилишин камсыз кылат;
 - окуучулардын сабакка жандуу катышуусун шарттап, кызыгууну жана кулак түрүүнү ойготот;
 - маалыматтын өздөштүрүү дээрлик туруктуу болот, өзгөчө көңүл бурууну уюштурат;
 - билим берүү чөйрөсүн башкарууну жеңилдетет;
 - убакытты үнөмдөөнү шарттайт жана кыйынчылыктарга туруштук берүү үчүн өбөлгө түзүп, кандай предмет болбосун сабактын негизги бөлүгү катары кызмат кылат;
 - ишенимдүү байкоо жүргүзүүгө жардам берет;
 - өтүлүүчү теманын мазмунун камтып жана алардын ролун аткарышы да мүмкүн;
 - даярдалган материалды кайра колдонууга болот.
- Ошондой эле анын **чектелүү жактары** да жок эмес:
- уюштуруу ишин астейдил пландоо керек;
 - техникалык каражат класстагы окуучулардын баарына жеткиликтүү көрүнүүсү жана угулуусу зарыл;
 - керектүү каражатты даярдоодо убакыт жана чеберчилик талап кылынат;
 - экономикалык жактан көп чыгым кетиши мүмкүн;
 - кээ бир окуучулардын абстрактуу ой жүгүртүүсүнө тоскоол болушу ыктымал.

Сабактын модели

(Иштелмедеги көнүгүүлөр “Көрмө фильмдер боюнча көнүгүүлөр китебиндеги (1) көнүгүүлөрдүн негизинде түзүлдү)

Классы: 5-класс

Убактысы: 45 мүнөт

Программанын негизги бөлүмү: Улуу Ата Мекендик согуш темасынан.

Сабактын темасы: Ч. Айтматов “Атадан калган туяк”

Сабактын максаты:

а) Ч. Айтматовдун “Атадан калган туяк аңгемеси аркылуу согуш мезгилиндеги оор турмуш, кыйын кырдаал, аталардын эрдиги, ошол учурдагы балдардын атасына болгон кусалыгы тууралуу маалымат алышат.

б) Көңүл бурууну, кулак түрүүнү, сөзгө маани берүүнү жана аны кантип колдонууну өнүктүрүшөт.

в) Эркин ой жүгүртүүгө, бири-биринин пикирин сыйлоого, биргелешип иштөөгө машыгышат.

Сабактын тиби: Жаңы материалды өздөштүрүү.

Колдонулган ыкма: Жуптарда, топто иштөө.

Каражаттар (ресурстар): ПК, проектор, экран, сабактын жүрүшүн камтыган слайд, “Атадан калган туяк” фильми жазылган диск, К. Артыкбаев, Б. Исаков Кыргыз адабияты окуу китеби (5-класстар үчүн хрестоматия окуу китеби), карточкалар.

Иш кадамдары:

1. Кадам: Көрмө фильмди көрсөтөрдөн мурун иштелүүчү тапшырмалар:

1. 1. Мугалим окуучуларга көрмө фильмдин каармандары тууралуу маалымат берет.

Авалбек - 5-6 жашар бала;

Токтосун – Авалбектин атасы;

Жээнгүл – Авалбектин апасы;
Окуучу бала – Авалбектин классташы.

1. 2. Экранда көрсөтүлгөн жаңы сөздөр жана сөз айкаштарын жуптарда чөчмөлөө:

Туяк -
Эселек -
Чоң кашар -
Жүн кыркым -
Туут маалы –
Жалгыз бой -
Көчмө кино –
Совхоз –

Бардык пикирлерди угуп, мугалим “**Туяк**” деген сөзгө түшүнүк берет.
“Туяк” деген сөз 2 мааниде колдонулат: 1) Малдын туягы; 2) Атадан калган бала.

2-кадам: Класс 2 топко бөлүнүшөт да, ар бир топ бирден карточка тандап алат.
Андагы сөздөрдүн синоним, антонимдерин таап, аны сүрөт же кара сөз аркылуу мүнөздөшөт.

1. Синонимдер:

аралашпады – кийлигишпеди;
сезип жатты – туюп жатты;
зарыкты – думукту;
сулап калат – жыгылып калат;
орой – корс;

2. Антонимдер:

эмгекчил – жалкоо;
жүрөктүү – коркок;
кымбат – арзан;
жапжарык – капкараңгы;
айырмасы – окшоштугу;

3-кадам: Көрмө фильмди көрсөтүү - 15 мүнөт (кыскартылып алынды).

4-кадам: Көрмө фильмди көрсөткөндөн кийин иштелчү тапшырмалар:

Суроолорго жооп бергиле (оозеки талкуу, суроолор экранда чагылдырылат):

1. Кино эмне себептен Авалбектин атасы жөнүндөгү киного айланып кетти?
2. Авалбектин атасы теңдешсиз кармашта кантип курман болду?
3. Бирге окуган бала эмне үчүн Авалбек менен айтыша кетти?
4. Акырында Жээнгүл: “Жүр, балам, жүрөгой. Ошол сенин атаң”, -деп Авалбекти жетелеп кетет. Бул эмнеси? Же жоокер чын эле Авалбектин атасыбы? Сен кандай жыйынтык чыгарар элеч?

5-кадам: 1-топ: Сүйлөмдүн маанисине карай экинчи жарымын тапкыла:

Жалгыз бой жесир аял ушуну менен
Авалбек бака-шака дүйнөнүн кызыгына батып,
Кинемеханик да өздөрү билсин дегенсип,
Авалбектин атасы
Солдаттар замбиректи бетме-бет тургузуп,
керели-кечке балдар менен ойногону ойногон.
теңселип жерден зорго турду.
эптеп түзүгүрөөк оокат кылуунун далалатында.
танкаларды тике атыш үчүн сүйрөп бара жатышты.
аппаратын ондомуш болуп жатты.

2-топ: Суроонун туура жообун белгилегиле:

1. Ч. Айтматовдун “Атадан калган туяк” аңгемесинде өз атасын биринчи жолу көргөн каарман?

- а) Авалбек; б) Жээнгүл; в) Султанмурат; г) Анатай.

2. Кинодогу Авалбектин атасы чыгармада кандай сүрөттөлөт?

а) Өтүкчөн, тайманбас, алибеттүү, жапжаш, безерман;

б) *Жапжаш, кашкайган тиштүү, темир каскачан, мышыктай чапчаң, жалтанбас, айбаттуу;*

в) Сүрдүү, түрү бир шумдук, эстүү-баштуу, баатыр;

г) Шашма, көздөрү көө, тоголок жүздүү, кабак-каштуу.

3. Ч. Айтматовдун “Атадан калган туяк” аңгемесинде согуш жөнүндөгү кинону көрүп жатып, кыргыз түспөлдөш солдатты Авалбекке көрсөтүп: “Тигиногу сенин атаң”, - деп ким айтат?

а) Жээнгүлдүн курдашы;

б) Авалбектин досу;

в) Картаңбай абышка;

г) *Апасы - Жээнгүл.*

4. Кинодон замбирекчинин (атасынын) окко учканын көргөн Авалбек эмне үчүн сүйүнүчтүү кыйкырды?

а) *Өмүрү атасын көрбөгөн балага бул учурда атасынын өлүмү да анын атасынын бардыгын далилдеген майрам эле.*

б) Кинодогу замбирекчинин кабак-кашы атасынын сүрөтүнө аябай окшош эле;

в) Атасы танканы көздөй тайманбай бет алганына сыймыктанып;

г) Атасынын киного тартылганын мактангысы келди.

6-кадам: Төмөнкү сөз айкаштарын катыштырып, сүйлөм түзгүлө (Карточка таркатылып берилет):

1-топ: 1. Кымбат пикир -

2. Немецтин танкалары -

2-топ: 3. Делебесин козгоду -

4. Окко учуу -

5-6-кадамдагы берилген тапшырмалар аткарылган соң, окуучулар менен биргеликте жыйынтык чыгарылат.

7-кадам: Бош жерлерге ылайык келген сөздөрдү жазгыла (Сүйлөмдөр экранда көрсөтүлөт, аны жуптарда иштешет):

1. Авалбек жерге таштап, кандайча көрсөттү.

2. Бир топко чейин көпчүлүктүн арасын басты.

3. Киномеханиктин тунуке кутусу
. . кетип, каңгыр этип экиге

4. Авалбек жана көргөн эсинен., кичинекей
кекене түйүп, жанында. жатты.

Жыйынтыктоо: Мугалими менен биргеликте окуучулар бирин-бири баалашат.

Тапшырма: РАФТ (Роль, Аудитория, Форма) жазуу.

Өтүлгөн тема боюнча өз ойлорун талдап, көз карашын чыгармачылык менен көрсөтүп, өз элестетүүсүн чагылдырып, аңгемедеги каалаган каармандын образына кирип кат жазуу. М.: Авалбектин каты; Балама кат (атасынан); Досума кат (классташынан) ж. б. у. с.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Көрмө фильмдер боюнча көнүгүүлөр. Бишкек, 2009.

2. Мехмет Ташпынар, Акматали Алимбеков. Окутуунун жалпы методдору. Бишкек, 2004.

3. Артыкбаев К., Исаков Б. Кыргыз адабияты. 5-класс үчүн хрестоматия окуу китеби. Бишкек, 2012.

4. Аствацатуров Г. О. Медиадидактика и современный урок: приемы // Г. О. Аствацатуров, канд. Ист. Наук. – Волгоград: Учитель, 2011.

5. Музулманов М. Синонимдер сөздүгү. Ош, 2014 .

6. Музулманов М. Антонимдер сөздүгү. Ош, 2014 .

МАКАЛ-ЛАКАПТАР ИЛИМИЙ ИЗИЛДӨӨЛӨРДҮН ОБЪЕКТИ КАТАРЫ

Бурканбек у. Д. ОшГУ.

Макалада макал-лакаптар илимий изилдөөлөрдүн объекти катары сүрөттөлөт. Автор макал-лакаптардын колдонулушунун кээ бир стереотиптик өзгөчөлүктөрүн ачып көрсөтүүгө аракет кылат.

Түйүндүү сөздөр. Макал, лакап, паремия, лингвистика, фольклор, маданият таануу, тилдик өлкө таануу.

В статье рассматриваются пословицы и поговорки как объект научного исследования. Автор указывает на антропоцентричность, гетеростереотипные и автостереотипные представления, которые создают пословицы и поговорки.

Ключевые слова: Пословицы, поговорки, паремия, лингвистика, культурология, лингвострановедение.

The article discusses proverbs and sayings as an object of scientific research. The author points to anthropocentricity, heterostereotype and autostereotype representations, which create proverbs and sayings.

Key words: Proverbs, sayings, pemia, linguistics, cultural studies, linguistic and cultural studies.

Элдин акылмандыгы, даанышмандыгы жана руху анын макалдарынан жана лакаптарынан көрүнүп тураары эзелтен эле белгилүү, ал эми тигил же бул элдин макал-лакаптарын билүү элдин тилин эң мыкты деңгээлде билгенге гана жол ачпастан, анын ой жүгүртүү образын жана мүнөзүн мыкты түшүнүүгө да мүмкүнчүлүк берет.

Макал деген узак мезгил бою жыйналган тажрыйбанын кыска жана так айтылган жыйынтыгы, өткөндү өзүнө сиңирүүнүн жыйынтыгы.

Макалдар жана лакаптар тээ атам заманда эле пайда болуп, алардын тамыры кылымдардын түпкүрүнө кетет. Алардын көпчүлүгү адамзат али жазуусу жок жашап келген мезгилде эле пайда болгон. Ошондуктан макал-лакаптар элден келип чыккан, алардын түпкү башаты элдин коллективдик акыл-эсинде жатат деп айтсак жаңылышпайбыз.

А. Н. Афанасьев «макалдар формасынын өзү боюнча бурмалоого дуушар болушкан эмес жана андыктан мурунтан түптөлүп калган көз караштардын эстелиги болуп саналышат. Макалдар ата-бабалардын даанышмандыгынын негизги булагы, эстин сактоочусу жана адамзаттык тажрыйбаны өткөрүп берүүнүн куралы болуп эсептелишет», - деп жазган [2, 15].

Макалдардын дал ошол фольклор чөйрөсүнө таандык экенине бул бирдиктерди өткөрүп берүүнүн оозеки мүнөзү көрсөтүп турат. Өзүнүн аталышында эле макал анын түздөн-түз оозеки кепке таандык экенине шилтемени камтып турат. В. И. Дальмакалды баарлашуунун элдик чөйрөсүнүн продуктысы гана катары карайт: «Макал-лакаптардын артынан элге баруу керектиги тууралуу эч кимде талаш болбойт, билим алган жана агартылган коомдомакал жок. Даяр макалдарды жогорку коом кабыл албайт, себеби бул аларга жат көрүнүштүн картинасы, анын үчүнө бул алардын тили эмес; ал эми өздөрүнүкүн алар түзүшпөйт, балким, сылык-сыпаалыктан жана ак сөөктүк адептүүлүктөндүр: макал кашка эмес, түптүз көзгө саят» [4, 10].

Элдин маданиятынын бир бөлүгү болуу менен. макал-лакаптар ар дайым актуалдуу болуп келишкен жана болуп калышмакчы. Кайсы гана мезгилде болбосун макал-лакаптар ошол элдин мүнөздүү белгиси, көңүл буруусунун жана изилдөөсүнүн объектиси болушат.

Макал-лакаптык фондду элдин жашоо-турмушу жөнүндө маалыматтарды сактагычы катары, орус элинин турмушун гана эмес, анын тарыхын, диний ишенимин, каада-салттарын, үрп-адаттарын да чагылдырган күзгү катары изилдөө тенденциясын XIX кылымдын

окумуштуулары И. М. Снегирёвдун, П. Рыбниковдун, Ф. И. Буслаевдин, И. Д. Беловдун ж. б. эмгектеринен байкаса болот.

Макал-лакаптарды изилдөөнүн фольклористик, адабият таануучулук, лингвистикалык ыкмалары менен катар эле ХХ кылымда дагы бир –лингво маданият таануучулук ыкма пайда болду. Макал-лакаптар изилдөөчүлөргө аларда В. Гумбольдтөз мезгилинде элдин духу, руханий өз алдынчалыгы деп атаган элдик психологиянын жана философиянын туруктуу фразалары катары кызыктуу болуп калышты. [3, 77].

«Лингво маданият таануучулуктун негизинде тилдин кумулятивдик (топтоочу) функциясын изилдөө жатат, анда тил тилден сырткаркы коллективдик тажрыйбаны сактагычтын жана өткөрүп берүүнүн каражаты катары чыгат, ал эми алар макал-лакаптарда бир кыйла ачык-айкын көрүнүшөт» [5, 108].

Макал-лакаптарды лингво маданият таануучулук анализдөө сырткы факторлор: өлкөнүн тарыхы, анын маданияты, жашоо мүнөзү ж. б. – менен ажыралгыс байланышкан. Макал-лакаптарды тилдик өлкө таануучулук өңүттө изилдөө макалдардын улуттук-маданий семантикасы менен кошумча маанилик түсүн тактоого, кээ бир учурда орнотууга жардам берет.

Ошол эле учурда, макал-лакаптардын өзүнө элдик тажрыйбалуу акылмандуулуктун жыйнагын камтып туруусун эске алуу менен, ушул жыйнакты анда камтылып турган маалыматтын көз карашынан анализдеп чыгуу, же болбосо, эч кур дегенде, анын түзүп туруучуларын аныктоо жана анда чагылдырылган негизги концепттерди карап чыгуу мааниге ээ.

Макал-лакаптар жашоонун бардык учурларына, көрүнүштөрүнө мамилесин билгизишет, элдин жашоосун жана дүйнөгө болгон көз карашын ар түрдүү кылып чагылдырып беришет, алар элдин турмуштук, социалдык, философиялык, диний, адеп-ахлактык, эстетикалык көз караштарын билдиришет. Макалдардын эң негизги милдети – жашоонун объективдүү көрүнүштөрүнө элдик баа берүү, аны менен бирге өзүнүн дүйнөгө көз карашын билдирүү. Бул милдетти да макалдар ийгиликтүү аткарышат. Алардын тематикасы чындыгында эле чексиз. Алар адамдын жашоосунун бардык тарабын, жашоонун түрдүү көрүнүштөрүнүн ортосундагы ар түркүн өз ара байланыштарды чечкиндүү өзүнө камтып турушат. [6, 336].

Фольклорду изилдөө көптөгөн илимдер үчүн абдан зарыл. Фольклорго лингвисттер, тарыхчылар, психологдор, социологдор кайрылышат. Бул багыттагы билимдерди тартипке келтирүү, топтоо улуттук илимди жана маданиятты бекемдөө үчүн зарыл.

Макал-лакаптар тарыхый окуяларды, элдин этнографиясын, жашоо-турмушун жана дүйнө таанымын изилдөө үчүн эң керектүү материал болуп эсептелишет. Мезгилдин баасын алуу менен, алар сүйлөө кеби менен негиздүү түрдө биригип кетишкен; аны ар дайым курч акыл, жашоодогу бардык көрүнүштөрдү даана жана так мүнөздөө жөндөмдүүлүгү менен кооздоп турушат.

Ар кайсы элдердин макал-лакаптарын салыштыруу бул элдердин ортосунда канчалык көп жалпылыктар бар экенин көрсөтүп турат, бул өз кезегинде алардын бири бирин жакшыраак түшүнүүсүнө жана жакындашуусуна түрткү берет. Макал-лакаптарда элдин тарыхый бай тажрыйбасы, адамдардын эмгек ишмердүүлүгү, жашоо мүнөзү жана маданияты менен байланышкан түшүнүктөрү чагылдырылган. Макал-лакаптарды туура жана өз орду менен пайдалануу сөзгө кайталангыс өз алдынчалуулукту жана өзгөчө көркөмдүүлүктү берет. [7, 116].

Макал-лакаптар элдин дүйнө таанымын, дүйнө кабылдоосун, психологиялык өзгөчөлүктөрүн чагылдырып тургандыктан, элдин өзүнө гана мүнөздүү болгон бүт өзгөчөлүктөр: улуттук мүнөз, социалдык установакалар, элдин стереотиптери, ишенимдери, ынанымдары, социалдык жүрүм-турумдун адептик эрежелери макал-лакаптар аркылуу жашмуундарда калыптандырылган, алардын социалдык чөйрөгө адаптациялануусун ишке ашырган. М: “Адамдын көркү акыл” деген макаладам тышкы келбети, кебетеси, табияттан

берилген тубаса сулуулугу мененкөрктүү болбостон, адам акылы жана коомдогу жүрүм-туруму менен гана көрктүү болору даңазаланат.

Макалдар адамга дүйнөнү таанытуу менен бирге эле коомдо калыптанган жүрүм-турум үлгүлөрүн, идеалдарын сунуштоо, ошого жараша тарбия берүү кызматтарды да биримдикте аткарат. Ошондон макал-лакаптардын илимдин түрдүү тармактарында колдонулуу аркылуу, тарбиялык таасири татаал жана көп тарамдуу келип, окурмандарга көп багыттуу тарбия берет.

Литература:

1. Антропоцентрический подход к языку / Межвузовский сб. науч. тр. В 2-х ч. 4. 1. Пермь, 1998. 102с.
2. Афанасьев А. Н. Происхождение мифа. — М.: Высшая школа, 1996. —150 с.
3. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. М., 1985. 449с.
4. Даль В. И. Пословицы русского народа. — М.: Издательство Эксмо, Изд-во ННН, 2003. — 616 с.
5. Закиров С. Кыргыз элинин макал, лакаптары. – Фрунзе: “Мектеп” басмасы. — 1972. 120б.
6. Койчуманов Ж. Кыргыз макал-лакаптары жана идиома сөздөрү. Б.: Бийиктик, 2011. – 580 б.
7. Маслова В. А. Ведение в лингвокультурологию. М., 1997. 206с.

МАКАЛ ЛАКАПТАРДЫН КОЛДОНУЛУШУ ЖАНА КӨРКӨМДҮК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Бурканбек у. Д., ТоктосуноваЗ. ОшГУ

Бул илимий макалада макал-лакаптардын тил илиминде колдонулушу жанаалардын көркөмдүк өзгөчөлүктөрү тууралуу сөз болот. Пайдаланылган мисалдар конкреттүү фактылык материалдардын негизинде талдоого алынды.

Түйүндүү сөздөр: Макал, лакап, спецификалык бөтөнчөлүк, идиомалар, фразеологиялык бирдиктер, элдик педагогика.

В статье рассматриваются способы использования пословиц и поговорок в языке, их специфические особенности. Приведенные примеры были проанализированы на основе конкретных фактических материалов.

Ключевые слова: Пословицы, поговорки, специфические особенности, идиомы, фразеологические единицы, народная педагогика.

The article discusses various approaches of using proverbs and sayings in the language, and their specific features. The given examples were analyzed on the basis of specific factual materials.

Key words: Proverbs, sayings, specific features, idioms, phraseological units, folk pedagogy.

Коомдогу ар кандай көрүнүштөрдө –формасыз мазмун, мазмунсуз форма болбойт. Мазмун – ошол нерсенин негизги элементтеринин ички мааниси болсо, форма ошол элементтердин куралыш жолдору, ыктары, ички жана тышкы структурасы болот. Көркөм чыгармаларда чыгарманын мазмундук жагын жана форма бөтөнчөлүктөрүн изилдегенде шарттуу түрдө гана бөлүп алабыз. Башкача айтканда форма жана мазмун өздөрүнө таандык спецификалык бөтөнчөлүктөргө ээ.

Ошондуктан бирин мазмун, экинчисин форма деп атайбыз. Дал ошол өздөрүнө таандык спецификалык бөтөнчөлүктөрүн ачып көрсөтүү үчүн айрым убактарда, шарттуу түрдө форма мазмундан бөлүнүп изилденет. Ошондо да мазмун менен форманын тыгыз бирдиги ар дайым сакталууга тийиш. Бир көркөм чыгарманын формасы жөнүндө сөз кылгандамилдеттүү түрдө “көркөмдүк өзгөчөлүгү” деген түшүнүктү эске тутубуз[3, 77]. Ал эми чыгарманын көркөмдүк өзгөчөлүгүнө болсо, жалпы эле композициялык курулушу,

синтаксистик категориясы, ритм, рифмага, байланыштуу, үндүү үнсүз тыбыштардын орун алышы, диалектикалык көрүнүштөр, көркөм каражаттары, стилистикалык фигуралары кирет. Бирок бул форма бөтөнчөлүктөр көркөм чыгарманын ар түрдүү жанрында ар башка орун ала турганын ал түгүл ар бир чыгармада, өзүнчө өзгөчөлүктөргө ээ боло турганын көрүүгө болот. Ошондуктан изилденип жаткан чыгарманын идеялык багытын, көркөмдүк бөтөнчөлүгүн көрсөтүүдө, ошол чыгарманын өзгөчөлүгүнө карата мамиле кылуу шарттуу [2, 96].

Элдик оозеки көркөм чыгармалардын ичинде макал, лакаптар дидактикалык чыгармалардын тобуна кирет. Бирок бул топко кирүүчү сапат, насыят, терме ырларына караганда макал, лакаптар белгилүү форма бөтөнчөлүктөргө ээ. Кыргыздын айрым окумуштуулары макал, лакаптардын ритмикалык түзүлүшүн изилдегенде ыр системаларанын законуна багындырып көрсөтүүгө аракет кылышат (С. Закиров, Б. Керимжанова, С. Мусаев). Мындай изилдөөдө бир негизги нерсе эске алынбай калган – кандай гана чыгарманын көркөмдүк өзгөчөлүгүн, мейли көркөм каражаттарын, мейли рифма, ритмдик түзүлүшүн, мейли композициялык бирдигин белгилөөдө ошол чыгарманын структуралык бөтөнчөлүктөрүн биринчи ирет те эске алууга туура келет. Ал эми макал, лакаптардын структуралык бөтөнчөлүктөрүн тереңирээк карап келсек, эки чоң топко бөлүнө турганын байкоого болот. [1, 94].

1. Прозалык структурага ээ болгон макал, лакаптар.

2. Ыр системасына негизделген структурага ээ болгон макал, лакаптар.

Макал, лакаптардын мындай структуралык бөтөнчөлүктөргө ээ боло турганын макал, лакаптардын синтаксистик өзгөчөлүгүн изилдеген айрым окумуштуулар туура көрсөтөт. Макал, лакаптардын мындай эки башка структурага ээ болушун алардын чыккан булактарын изилдегенде ачык көрүнөт, анткени макал, лакаптар жалаң поэзиялык чыгармалардан пайда болбостон, башка оозеки чыгармалардын түрүнөн эң элестүү айтылган жерлеринен да жаралат. Ал эми көркөм чыгармалардын башка түрлөрү ыр түрүндө жана кара сөз түрүндө да болот.

Мисалы: “Эт таттуулугун койсо, мен уурулугумду коет элем”, “Апендинин коёнунун сорпосундай”, “Дос башка карайт, душман бутка карайт”, “Берген жоомарт эмес, алган жоомарт”, “Ээси теңдикке көсө да, ууру теңдикке көнбөйт”, “Мурун чыккан кулактан, кийин чыккан мүйүз озуптур”, “Тамак үчүн асмандагы куш торго түшүптүр”, ж. б. толгон макал, лакаптар кара сөздүн структурасында турганын жана булар обонго негизделбестен, адамдардын сүйлөө речинин сүйлөмдүк түзүлүштөрүнө ылайык келе турганын ким түшүнбөйт? Ошондуктан, айрым гана фактыларга таянуу менен экинчи жагын унутуп коюуга болбойт. Ар кандай чыгарманын спецификалык өзгөчөлүгүн көрсөтүүдө, айрым гана үзүндүлөрүнө таянбастан, жалып мүнөздүү жактарын бирдикте кароо негиздүү болуп саналат [2, 69].

Ошентип макал, лакаптар поэзиялык гана структурага ээ деген түшүнүк туура болбой чыгат. Биз мында макал, лакаптарда поэзиялык структура жок деп жаткан жерибиз жок. Тескерисинче, макал, лакаптагы поэзиялык структура менен кошо прозалык структурага ээ болгондорду да жашап турат деп айтмакчыбыз. Демек макал, лакаптардын көркөмдүк өзгөчөлүгү, ритмдик, рифмалык түзүлүштөрүн изилдөөдө бул өзгөчөлүктөрдүн эске алынышы зарыл [5, 71].

Макал, лакаптардын көркөмдүк өзгөчөлүгүн изилдөөдө алардын фразеологиялык бирдиктин составына кирген идиомалардан кандай айырмалар менен өзгөчөлөнө турганын бир аз айтып өтүүгө келет. Бизге белгилүү фразеологиялык бирдиктин составына кирген сөз тизмектери ар дайым туруктуу формага ээ болушат. Алар бардык адамдарга бирдей алгылыктуу жана сүйлөө речинде бирдей эле ролду аткарышат. Булардын мындай туруктуу формага өтүшүнө алардын мазмуну менен формасынын кыналып айкалышы жана турмуштагы татаал көрүнүштү кыска, так, элестүү берүүгө жөндөмдүүлүгү шарт түзгөн. Ошондуктан булар кайсы гана тилдин болбосун көркөмдүгүн, байлыгын күчөтүп, эл тарабынан жогору бааланат. Бирок кээ бир тил илимин изилдөөчүлөр батыш европалык

традицияга таянышып, макал, лакаптарды идиомалык бирдиктерге кошуп текшерешет. Мындай көз карашты С. И. Абакунова өтө эле ырааттуу айтып отурат. Ошонун негизинде макал, лакаптарга жана идиомага таандык идиомага таандык спецификалык өзгөчөлүктөр көздүн далдаасында калып калат. Бул спецификалык өзгөчөлүк алардын семантикалык маанисинен жана грамматикалык түзүлүшүнөн ачык эле көрүнүп турат. Ушундай эле идиома менен макал, лакаптарды белгилүү бөтөчөлүктөрү менен классификациялоодон качуу, фразеологиялык айкашууларды терең үйрөнүүгө тоскоолдук келтирет. Демек булардын спецификасын белгилөө закондуу зарылдыктардан келип чыгат. Бул спецификалык бөтөнчөлүктөр кайсылар? Мында бул суроого жооп берүүдөн мурда бир нерсени эскертип кетүү зарыл.

Макалдар идиомадан кескин түрдө ажыраган менен лакаптар кээ бир касиеттери жактан макалга да, идиомага да окшоп кетет. Эгерде муну орой айтууга туура келсе, лакаптар макал менен идиоманын ортосундагы көрүнүш сыяктуу. Бирок негизги касиеттери жагынан лакаптар макалдарга оодук болгондуктан ар дайым макалдарга кошуп изилденип жүрөт. Ошондуктан, макал, лакаптар менен идиоманы ортосундагы өзгөчөлүктөрү көрсөтүүдө, айрым жалпылыктарды түзүп турган майда фактыларга таянбастан, бардыгын чогуу, бирдиктүү алгандагы негизги касиеттерин эске тутубуз. Бул негизги касиеттер мына мында турат: макал, лакаптар идиомалык обороттордон мазмуну жана грамматикалык түзүлүшү жагынан айырмалуу. [2]. Алар булар: макал, лакаптар грамматикалык функциясы жактан сүйлөмдүк ролду аткаруу менен өз алдынча айрым мүчөлөргө ажыратууга толук мүмкүн. Макал, лакаптарга бир жана бир канча мүчөлүү түзүлүш мүнөздүү. Ал эми идиомалык обороттор лексикалык составы жактан бир бүтүн бөлүктү түзөт, аларды семантикалык жактан да, синтаксистик жактан да бөлүүгө болбойт. Экинчиден, макал, лакаптардын көпчүлүгүнүн семантикалык мүнөзү дидактикалык мазмунда болот. Идиомада мындай дидактикалык мүнөз болбойт, бар болгону фактыларды образдуу түрдө баяндап турат. Үчүнчүдөн, макал, лакаптарды тике жана кыйыр түрдө болсо да, айтыла турган ой толук ачылат. Идиомада айтылуучу ой контексте карата гана толук берилиши мүмкүн, анткени идиомаларда сүйлөмдүн мүчөлөрү ар убактарда толук болбойт. Ошондой эле сүйлөм мүчөлөрүнө ажыратууга мүмкүн эмес. Буга кошумча составдык жагынан да айырмаланышын айтууга болот. Идиомалардын мааниси көп учурларда бир эле сөз менен берилиши мүмкүн. Макал, лакаптын түзүлүшүндө мындай бир сөз менен берилгени жок.

Макал, лакап менен идиоманын ортосундагы негизги өзгөчөлүктөр ушулар. Бул өзгөчөлүктөр төмөнкү фактылардан ачык эле көрүнүп турат.

Идиомалар:

1. Кырсык деген каш менен кабактын ортосунда. (Кырсыкка бат эле дуушар болот деген мааниде)
2. Бармагын тиштеп калды. (Өкүндү)
3. Эки колун мурдуна катып келди. (Куру келди)
4. Тизгин учу менен кетти. (Бат кетти)
5. Камырдан кыл суургандай. (Оной)
6. Жылдыздуу. (Жагымдуу)
7. Ачык кол. (Март, берешен)
8. Маңдайы жарыла күлдү. (Кубануу ж. б.)

Макалдар:

1. Эл менен эрегиште, эл менен жоолашпа.
2. Эл ичи алтын бешик.
3. Жамандан жазган, иттен иймен, элинди сүй.
4. Адам алас ичинде, жылкы аласы ичинде.
5. Киши болор жигиттин –киши менен иши бар, киши болбос жигиттин –киши менен неси бар.

6. Эңкейгенге эңкейгин, атандан калган кул эмес, какайганга какайгын падышанын уулу эмес.

7. Бөдөнөнүн жатагын көрүп, этине таарынба.

8. Укпайт деп ушак айтпа, көрбөйт деп ууру кылба.

Лакаптар:

1. Арстан айга минем деп, аягын мерт кылыптыр.

2. Бай союуга козу таппай, жардынын жалгыз улагын сураптыр.

3. Этиң түгүл табагыңды таап ал.

4. Тойгонго токтунун эти топурак татыйт.

5. Чубактын кунундай чубалжып.

6. Апендинин коёнунун сорпосундай.

7. Өлгөн аттын такасын издеп, алты ай жер казган байча ж. б. Бул фактылардан көргөндөй мазмун жана форма жактан идиомадан макал, лакаптар айырмаланып турат. Ошондой эле макал, лакаптар да бири-биринен айырмалана турганы байкалат. Ошондуктан макал, лакаптардын көркөмдүк өзгөчөлүгүн көрсөтүүдө мүмкүн болушунча бирөөнүн структуралык өзгөчөлүгүн эске тутууга аракет кылабыз. [2].

Элдик оозеки чынармаларды жанр боюнча классификациялаштырганда, алардын жалаң мазмунуна, көлөмүнө, берүү ыктарына гана карабастан, белгилүү даражада форма түзүлүштөрү да эске алынат. Биз жогоруда көрсөтүп өткөндөй кыргыз элинин макал, лакаптарын изилдөө иштери социалдык –тарыхый планда каралбастан, тематикалык планда каралып, темир канат боюнча калганын, ал эми алардын көркөмдүк түзүлүшү, форма бөтөнчүлүктөрү, эстетикалык баалуулугу жөнүндө бир дагы илимий макала жок экенини эске алсак, изилденүүчү тема ырааттуу түрдө толук чечилбей жатканы толук түшүнүктүү. Теманын чечилишинин кыйындашына жалаң гана кыргыз элинде эмес, боордош элдердин жана орус элдеринин макал, лакаптарынын көркөмдүк түзүлүшүн, эстетикалык баалуулугуна арналган айрым монографиялардын жоктугу да белгилүү терс таасирин берет. [3].

Макал, лакаптын көркөмдүк өзгөчөлүгүн караган айрым окуу китептеринде, көбүнчө, тилдик синтаксистик түзүлүшүнө көңүл бурулган. Ошондуктан макал, лакаптын көркөмдүк өзгөчөлүгүн ачуу үчүн көп кыйынчылыктар келет.

Биз макал, лакаптардын көркөмдүк түзүлүшү жөнүндө сөз кылганда анын негизги өзгөчөлүктөрү болгон “түр жана чен” бирдиги жөнүндө, тактап айтканда, алардын композициялык түзүлүшүнө, көркөм каражаттарынын колдонулушуна, лексикалык байлыгына, эстетикалык актыгына токтолуп өтөбүз.

Макал, лакаптын формасы туруктуу форма болот, ошондуктан, тилчилер буларды фразеологиялык айкашууларга кошуп текшерет. Эл макал, лакаптын формасын интерпретация кылбайт, бар болгону сүйлөө учурунда сүйлөөчүнүн стилдик өзгөчөлүгүнө байланыштуу контекстте аяккы мүчөсү өзгөрөт. Бул болсо табигый формасынын бузулушуна алып барбайт. Бирок кээ бир шарттарда адамдардын материалдык турмушуна байланыштуу алардын ички-сезимин, дүйнөгө болгон көз-карашын, көрсөтүүдө макал, лакаптардын айрым аяккы мүчөлөрүнүн өзгөрүлүп колдонулушу карама-каршы мааниге өтүп кеткен учурлары болот.

Мисалы: Бай караган ачкадан өлөт,

Күн караган суука тоңот.

Буга тескарисинче:

Бай караган ачкадан өлбөйт,

Күн караган суукка тоңбойт.

Мындай макал, лакаптардын варианты формага гана таандык болуп калат, анткени адетте бир эле мазмундун ар түрдүү болуп айтылышы анын варианттарын түзөт. Макал-лакаптардын формасы туруктуу болуу менен ар түрдүү: эки мүчөлүү формадан, бир канча формага чейин таандык. Дал ошол көп мүчөлүүлүгүнө байланыштуу форма түзүлүшү түрдүүчө болот. Ошентип, бул жана башка факторлор макал-лакаптардын көркөмдүк

өзгөчөлүктөрүн жана эстетикалык баалуулуктарын көрсөтүп, адамдарга дүйнө таанытуу менен бирге, коомдо калыптанган жүрүм-турум үлгүлөрүн, идеалдарын сунуштайт.

Адабияттар:

1. Гапаров С. Кыргыз макал-лакаптарынын синтаксистик түзүлүшү. Ф.: Мектеп, 1979. 139б.
2. Закиров С. Кыргыз элинин макал, лакаптары. – Фрунзе: “Мектеп” басмасы. – 1972. 120б.
3. Кыргыз макал-лакаптары (Түзгөн–Ж. Усупбеков) – Фрунзе: Кыргызстан, 1982. 123-б.
4. Койчуманов Ж. Кыргыз макал-лакаптары жана идиома сөздөрү. Б.: Бийиктик, 2011. – 580 б.
5. Макал-лакаптар: «Эл адабияты» сериясынын 10-тому. Б.: Шам, 2001. – 208б.

ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ ШКОЛЬНИКОВ

Долонова Г. ОГПИ

Реализация идей гуманистического воспитания служит основой развития ценностного отношения к природе, окружающему миру, формирования нового типа экологического сознания

Realization of ideas of humanitarian up- bringing serves as a basis of developing valuable attitude towards nature surroundings and forming a new individual of ecological awareness

Всем известно, что сегодня взаимодействие человека с окружающей природой зашло в тупик. Это признается большинством ученых, политиков, общественных деятелей. Выходом из сложившейся ситуации может стать радикальная перестройка деятельности человека в соответствии с законами жизни биосферы.

Перестройка этой деятельности должна быть связана в настоящее время с формированием экологического сознания, в основе которого лежат ценностные установки, направленные на сохранение, восстановление и рациональное использование природы.

Важнейшей характеристикой экологического сознания является субъектное восприятие природных объектов. Стратегическую работу в этом направлении в этой сфере необходимо начинать с молодого поколения.

Идеи единство, взаимосвязи человека и природы получили свое развитие в учении о ноосфере В. И. Вернадского, в котором взаимодействие общества со средой своего обитания впервые оказалось в центре внимания науки. Центральной идеей стало представление, что человек – составная часть природы, что их не следует противопоставлять, а необходимо рассматривать в единстве. Известны в этом направлении труды американских и других ученых. Эта ориентация проявилась в философии, социологии, политэкономии, правоведении, этике, эстетике.

Новое экологическое сознание в целом можно назвать экоцентрическим, поскольку для него характерны следующие особенности: высшую ценность представляет гармоничное развитие человека и природы, при этом человек - не собственник природы, обладающий какими-то особыми привилегиями, а один из членов природного сообщества, воздействие на природу сменяется взаимодействием: правильно и разрешено только то, что не нарушает существующее в природе экологическое равновесие, этические правила и нормы равным образом распространяются как на взаимодействие между людьми, так и на взаимодействие с миром природы.

Сегодня процесс воспитания экологической грамотности начинается в дошкольных общеобразовательных учреждениях, так как именно возраст от 3 до 6 лет является благоприятным для формирования осознанного эмоционального и положительного отношения к окружающему.

Сегодня же экологическое образование в школе заключается в формировании системы научных знаний, взглядов и убеждений, обеспечивающих становление ответственного отношения школьников к окружающей среде во всех видах деятельности. Процесс обучения и воспитания в школе ориентирован на развитие личностных качеств обучаемых, формирование в них экологически значимых стереотипов поведения и умения оценивать свое воздействие на окружающую природную среду с позиций не только своего благополучия, но и гармонии взаимоотношений природы и общества, на осознание природоохранных идеалов.

В связи с этим можно представить несколько моделей экологического образования в учебно-воспитательном процессе, реализуемых в школах.

Однопредметная модель - предполагает изучение экологии в рамках одной самостоятельной учебной дисциплины. Реализация этой модели проводилась в России в 90-е годы прошлого столетия и этот учебный предмет включал в себя систему фундаментальных знаний по основам общей, социальной и прикладной экологии (курсы «Окружающий мир», «Основы экологии», «Природопользование и д. р. »)

Многопредметная модель - подразумевает глубокую экологизацию содержания школьных дисциплин как естественно-научного, так и гуманитарного профиля, включение в их содержание вопросов эколого-природоохранного характера. Она широко использовалась в СССР в 1970-80-е годы, когда шло становление экологического образования при отсутствии самостоятельных программ, учебников, специально подготовленных педагогических кадров. Удачным вариантом многопредметной модели стало издание приложений (вкладышей) к основным учебникам.

Смешанная модель заключается во введении специального курса «Основы экологии» с одновременной экологизацией учебных предметов естественно-научного и гуманитарного циклов, проведением специальных факультативных курсов экологической направленности, организацией активной внеклассной деятельности школьников. Эта модель стала самой распространенной в российских школах в конце 90-х годов, так как наиболее адаптированные к разным условиям и типам учебных заведений, предоставляют широкие возможности для использования разных методов, подходов и признается наиболее перспективной для реализации целей экологического образования.

В системе современного экологического образования школьников четко прослеживаются два направления: эколого-этическое (преимущественно в начальных, средних классах) и социально-экологическое (в старших классах).

Формы обучения экологии включают классно-урочную организацию занятий в сочетании с исследовательскими практикумами в природе.

Следует отметить тот факт, что в настоящее время в России действует сеть гимназий, лицеев, школ экологического профиля, в селах действуют фермерские школы.

Особенности дополнительного экологического образования. В целях организации учебно-воспитательного процесса, направленного на формирование экологического сознания подрастающего поколения, учреждения дополнительного образования должны координировать работу школьной и внешкольной систем экологического образования, экологопросветительную деятельность неправительственных организаций, организовывать практическую деятельность учащихся в области окружающей среды. При этом должна использоваться деятельность дворцов творчества молодёжи, кружков юных техников и других учреждений дополнительного образования для создания на их базе центров экологического образования и воспитания.

Дополнительное экологическое образование школьников осуществляется в таких нетрадиционных формах, как экологический практикум, олимпиады, выставки, экскурсии на природу, экологические походы, учебные экологические тропы и летние экологические лагеря, экологические акции, эколого-просветительские мероприятия круглые столы, конференции и т. д.

Используемые при этом средства тоже специфичны. Это натуральные (природные) и